

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SLÆGTSFORSKERENS OPSLAGSBOG

2. udgave
udvidet

Redigeret af
Knud Rygaard

SLÆGTSFORSKERENS OPSLAGSBOG

- et hjælpemiddel for Slægtsforskeren
2. udgave

Udgiver:
FORLAGET RYGAARD
v/ Knud Rygaard
Baunevej 204
2630 Taastrup
Telefon: 43 99 87 47

ISBN 87-985019-0-9
Copyright april 1992

Anno 1776

Den 7de Jan: Dom: Ip: Epiph: bekendgjort i Vesterbølle
Kirke Sören Pedersen og Zidse Sörensdatter vid: d: 1ste Dec: 1775.
NB: Brudgommen var saa drukken, at han ey kunde
staae, men maatte holdes af sin Broder
under Foreningen, og under Prædikenen faldt
han ud af Stolen, hvor han sad, og trimlede
hovedkuls ud paa Kirkegulvet: Afskyelig Spec-
takel!

Anno 1776

Den 7de Jan: Dom: Ip: Epiph: Ægteviiede i We-
sterbølle Kirke Sören Pedersen og Zidse Sör-
ensdatter vid: d: 1ste Dec: 1775.

NB: Brudgommen var saa drukken, at han
kunde staae, men maatte holdes af sin Broder
under Foreningen, og under Prædikenen faldt
han ud af Stolen, hvor han sad, og trimlede
hovedkuls ud paa Kirkegulvet: Afskyelig Spec-
takel!

(Uddrag af kirkebogen fra Vesterbølle Sogn, Viborg Amt)

Forord til 1. udgave

Slægtsforskerens opslagsbog er udarbejdet som et hjælpemiddel i slægtsforskningen.

Formålet med bogen er at forklare og omskrive til nutidsdansk en væsentlig del af de ord, udtryk og begreber fra ældre dansk sprogbrug, som forekommer i de kilder, der benyttes af slægtsforskeren.

Bogen indeholder endvidere en oversigt over årstal med dertil knyttede begivenheder m.m., som kan være til nytte for slægtsforskeren. Årstallene er udvalgt for perioden ca. 1650 til 1930. I tilslutning hertil er for samme periode udarbejdet en alfabetisk stikordsliste.

Opslagsbogen kan ikke erstatte eksisterende lærebøger og håndbøger i slægtsforskning, men kan anvendes som et supplement hertil, navnlig af begynderen.

Taastrup, januar 1990

Knud Rygaard

Forord til 2. udgave

Som følge af den meget positive modtagelse, som bogen har fået fra slægtsforskere over alt i landet og fra danske slægtsforskere i udlandet, har jeg fået inspiration til en udvidet udgivelse.

Udvidelsen bygger dels på de forslag til forbedringer, som er tilgået mig fra bogens mange læsere og dels på mit eget ønske om at supplere indholdet ikke mindst med forklaringer til ord og udtryk fra Sønderjylland.

En særlig tak for gode råd til landsarkivar Hans H. Worsøe, Aabenraa og lektor ved Danmarks Biblioteksskole Georg Simon.

Taastrup, april 1992

Knud Rygaard

Indhold

- Alfabetisk ordnet liste over ord og udtryk, som forekommer i slægtsforskerens kildemateriale, med forklaring og oversættelse til nutidsdansk.
- Årstal i perioden ca. 1650 - 1930, anført i kronologisk orden, som kan være til nytte for slægtsforskeren.
- Alfabetisk ordnet stikord til begivenheder i perioden ca. 1650 - 1930.
- Litteraturliste.

ORDLISTE

A

Absolution: syndsforladelse. Se offentlig skrifte.

Accidenser: biindtægter ved et præsteembede hidrørende fra vederlag for kirkelige handlinger.

Accise: afgift som betales til stat eller kommune ved salg af indenlandske fødevarer. Afgift af fødevarer som bringes fra landet til staden. Se konsumtion.

Accouchementuset: fødselsstiftelsen.

Actum: anvendes i slutningen af dokumenter i forbindelse med datering og angivelse af udstedelsesstedet. Betyder sket eller udfærdiget.

Actum ut supra: foregået som ovenfor.

Adelbonde: selvejerbonde, modsat fæster.

Adelgade: det samme som Algade. Hovedgade.

Adelvej: offentlig vej, hovedvej, landevej.

Adjunctus: hjælper for en ældre præst, degn eller en anden embedsmand. Videnskabelig uddannet medhjælp.

Adkomstbrev: ejendomsskøde.

Ad mandatum regis: betyder fuldmagt fra kongen. Anvendtes på en række breve, som udgik i kongens navn, men som ikke blev underskrevet af kongen selv.

Ad pias causas: "til fromme øjemed". Udtrykket anvendtes sammen med udtrykket "ad pios usos" for at angive, at en bøde eller lignende skulle gå til velgørende formål.

Ad usum proprium: til eget brug.

Ad usus publicus: til almen nytte.

Ad vitam æternam: for evigheden.

Aetatis suae: i en alder af.

Afbygger: en person, der har forpagtet, fæstet eller blot driver et jordbrug udskilt fra en større ejendom (f.eks. hovedgård). Svarer til parcellist.

Afførselspenge: se førlov.

Afkald: erklæring hvorefter man frasiger sig en ret, eller anerkender at have modtaget, hvad man har krav på. Bruges især om arveafkald.

Afpløjning: betyder, at pløje ind over agerrenen mod naboageren og derved lægge jord til egen ager (forekom under jordfællesskabet). Nyere betydning af afpløjning er afslutningen af pløjning af en mark.

Afsked: afgørelse, aftale, overenskomst. Se reces.

Aftægt: en forpligtelse for en besidder af en landejendom til at underholde en tidligere ejer eller fæster og evt. hans kone så længe de levede. Fastsattes som oftest ved en tinglyst aftægtskontrakt.

Agent: i ældre betydning en titel, som staten tildelte fortjente mænd, der især havde bemærket sig inden for handel eller industri.

Agerren: upløjet jordstrimmel eller fure, som danner skel mellem to ejendomme eller marker.

Agio: fortjeneste ved salg af f.eks. værdipapirer til en højere kurs end man havde givet.

Agnatisk: det slægtsskab, der er etableret gennem udelukkende mandlige led.

Agterstade: restance.

Aktuar: retsskriver.

Album: oprindelig betegnelse for en hvid (mønt), senere 1/3 skilling eller 4 penninge. I hartkornsberegning en blev 1 album til 1/3 fjerdingkar. I landmålet var 1 album = 1/12 skæppe land = ca. 57,5 m².

Alderstid: se arildstid.

Alen: længdemål = 62.77 cm. 1 alen =
2 fod = 24 tommer.

Allehelgensdag: tidligere 1/11. Fra 1770 henlagt til første søndag i november.

Allodialgods: bruges om jord eller gods, som besidderne har uindskrænket ejendomsret over. I Sønderjylland anvendtes betegnelsen også om selvejergårde og om fæstebønders private formuebestanddele. Ydelse.

Almanak: årlig udkommende fortegnelse over årets dage med oplysning om solens og månens op- og nedgang. Ofte indeholdende oplysende og underholdende stof (vejrspådomme og andre forudsigelser).

Alminding: fællesjord, som ikke ejes af en enkelt, men som er til fælles brug. Anvendes også som betegnelse for åben plads eller gade i en by.

Amme: som vinmål = 4 ankre = 160 potter.

Amtsforvalter: embedsmand, der modtager skatteindbetalinger.

Amtspas: tilladelse fra amtmanden for en indrulleret til at kunne flytte til et andet amt. Afskaffet i 1849.

Amtsskriver: se amtsforvalter.

Amtstue: kontor, der styres af en amtsforvalter.

Andreas dag: 30. november. På denne dag tog man varsler for vinteren.

Aner: forfædre (forældre, bedsteforældre, oldeforældre o.s.v.).

Anke: se appel.

Anker: mål for væsker (øl, vin m.m.). I 1800-årene = 38 potter.

Anno dei: anvendes ligesom anno domini til angivelse af, at det anførte årstal er regnet fra Kristi fødsel.

Anno domini: se anno dei.

Anno ut supra: betyder "i det år, som ovenfor er anført". Anvendes i dokumenter, hvor dateringen er anført i dokumentets begyndelse. En længere form er: anno, die et loco ut supra; år, dag og sted som ovenfor.

Anonymus (a): uden navn, dødfødt.

Annuntatio: Marie Bebudelsesdag 25. marts. Afskaffedes som dansk helligdag 1770.

Ante: før.

Antecessor: forgænger i et embede.

Appertinentier: betegnelse for genstande, der til forskel fra egentligt løsøre, møbler og husgeråd, ikke er mur og nagelfaste, men som dog tilhører ejendommen, f.eks. nøgler.

Approbatation: godkendelse. Anvendes om myndigheders stadfæstelse af private aftaler og overenskomster.

Arbejdspenge: pengeafløsning af fæsterens hoveri. Arbejdspenges oprindelse glemtes ofte, så de blev en fast byrde og fæsterne kom til at yde både arbejdspenge og hoveri eller en ny afløsning heraf. Husbonden fastsatte om hoveriet skulle afløses og bestemte alene arbejdspengenes beløb.

Arest: tarveligt, let uldstof.

Arildstid: ad arild. Udtryk for at en tilstand har bestået så længe, at man ikke mere har nogen erindring om, hvornår den blev indført, hvorfor den uden yderligere bevis anerkendes som lovlig.

Arkebusering: henrettelse ved skydning.

Armesin: taft til forhæng eller til foer.

Arveafkald: se afkald.

Arvefæste: en fæsteform under hvilken fæstetretten overførtes fra fæsteren til hans arvinger. Fæstegårdens ejer kunne således kun normalt få

den fulde ejendomsret tilbage, når ingen af fæsterens arvinger ønskede at overtage fæstegården. Arvefæsteren havde undertiden ret til at pantsætte eller sælge fæstegården, men ikke til at sælge dele af den. Arvefæste fik først hen i 1800-årene større udbredelse på de private godser, hvorimod kronen, i tiden før, gik i spidsen for arvefæsteformen.

Arvelod: en persons tilfaldende arv.

Ascendenter: slægtninge i retopstigende linie, nemlig forældre, bedsteforældre, oldeforældre o.s.v.

Ascensio domini: Kristi Himmelfartsdag.

Assessor: medlem af en domstol.

Assignation: anvisning, papirspenge. Bl.a. anvendt ved statsbankerotten i 1813. Kursen ringe.

Attrapere: træffe, pågribe.

Auditør: juridisk uddannet embedsmand i krigsmagten.

Auktionsforvalter: en embedsmand, det er overdraget at afholde auktioner indenfor en jurisdiktion.

Auktionsprotokoller: protokoller indeholdende forskellige oplysninger om afholdte auktioner. De findes undertiden bevaret fra ca. 1680, for

København dog først fra 1771. For fast ejendom tjener de som supplement til skøde- og pante-protokollerne. For løsøreauktioner indeholder de fuldstændige specifikationer over varer, priser og købere indtil 1823, hvor man gik over til at holde auktionskatalogerne for sig og i auktions-protokollerne blot nøjedes med en kort notits om auktionens afholdelse.

A.U.S: se anno ut supra.

Auxiliærtropper: hjælpetropper, stillet til rådighed mod betaling eller efter gensidig traktat.

B

Baccalaureus: laveste grad i det filosofiske fakultet. Afskaffet ved Københavns Universitet 1775.

Badskær: det samme som bartskær. Barber som tidligere også behandlede sygdomme og var befolkningens læge i dagliglivet.

Balk: jordstrimmel, forhøjning der danner skel mellem to marker eller enge. Jordstrimmel, som ikke er pløjet eller tilsået.

Baptisatus: døbt.

Baratte: let, tarveligt stof. Bånd.

Barber: kniplede eller broderede bånd eller hængsler, anbragt på hovedtøjet eller frisuren, hængende ned ved hvert øre. Mode fra ca. 1730.

Barchent: tykt stof af bomuld evt. med hør indvævet. Til dynevår, foerstof o.l., olmerdug.

Bartskær: se badskær.

Beneficium inventarii: arvs og gælds fragåelse.

Beneficium paupertatis: bevilling til fri proces på grund af fattigdom.

Berkan: tæt, svært stof af gedehår. Senere let, fast uldent stof. Kendt fra 1700-årene.

Besked: forstandig, passende.

Bibøger: protokoller, hvori skøder, obligationer og andre dokumenter blev indført. Påbudt 1743.

Bilægger: kakkelovn med indfyring fra et andet lokale end det, som skal opvarmes.

Bing: kiste med låg til opbevaring af mel, korn eller andet. Kan også være et udhus.

Birk: en selvstændig jurisdiktion, der faldt udenfor den almindelige herredsinddeling og som havde eget ting, birketinget.

Bislag: lille overdækket udbygning foran en indgangsdør. Lille veranda.

Bismer: vægt i form af en stang med en krog i den ene ende og et forskydeligt lod.

Bismerpund: vægtenhed = ca. 6 kg.

Bissekræmmer: illegal omvarende handlende, som bl.a. solgte uldvarer, pynt og legetøj.

Blanketregnskaber: overøvrighedens regnskab med de blanketter, som den modtog fra kancelliet i forbindelse med ekspedition af kongelige bevillinger "ad mandatum regis". I blanketregnskaberne finder man som bilag de bevilgede andragender.

Blodgang: dysenteri.

Blodvide: legemskrænkelse, hvorved der blev udgydt blod.

Blår: affald der fremkommer ved skætning eller hegling af hør eller hamp.

Blårlærred: groft lærred, vævet af det affald, der fremkommer ved skætning og hegling af hør eller hamp. Også benævnt blågarnslærred.

Bod: et fritstående lille hus til f.eks. brændsel. Betegnelsen anvendtes også om et forråds-kammer eller spisekammer.

Bogsed: ed som aflagdes på bibelen eller ting-bogen.

Bojert: mindre sejlskibstype anvendt indtil begyndelse af 1800-årene.

Bol: en sønderjysk betegnelse på en gård. En bolsmand var en gårdmand i Sønderjylland. Bol i kongeriget var et landbrug større end et hus, men mindre end en halvgård og her kaldtes ejeren eller brugeren også for bolsmand, landbolsmand eller landboler (se gård). Ærmeløst livstykke uden skød.

Bolgalt: et kastreret svin, der gives i afgift. Del af landgilden.

Bomand: en der besidder og bor på en landejendom. Gårdmand.

Bombasin: glat stof af uld.

Bommes: tykt opkradset bomuldstof.

Bondefoged: en af proprietæren valgt bonde, som mellemed mellem proprietæren og bønderne. Bistod ridefogeden i tilsynet med hoveriarbejdet m.v.

Bonderytter: soldat som ryttergodserne skulle stille til et nationalt rytteri.

Bondeskyld: se landgilde.

Borgerlig tyng: byrder som pålagdes købstadsborgere, dels som kommunale skatter, dels som personlige ydelser som f.eks. pligt til at overtage borgerligt ombud og til at tjene i borgervæbningen.

Borgerskabsprotokoller: fortegnelser over borgere, der havde opnået ret til at drive borgerlig næring og som havde erhvervet borgerskab. Heri findes som regel borgernes fødested og profession.

Borgervæbning: betegnelse for de militære enheder der opstilledes til forsvar af købstæderne. Ordningen går tilbage til 1537. I 1801 reorganiseredes borgervæbningen med to afdelinger i hver by. Den ene afdeling, som bestod af våbenduelige med borgerskab, skulle sørge for ro og orden i byen. Den anden afdeling, som bestod af våbenduelige uden borgerskab, skulle indsættes, når fjenden truede byen. Tjenestepligten gjalt til

det 50. år, men man kunne købe sig fri. Borger-væbningen ophævedes efterhånden i tiden efter 1814. I Århus og København dog først i 1869 og 1870.

Boslod: betegnelse for den halvdel af boet, som tilkom hver ægtefælle i formuefællesskabet. Forekom tidligere i forbindelse med "boslods forbyrdelse", der betegnede den fortabelse af vedkommendes formue, som indtrådte ved en række grovere forbyrdelser. Afskaffedes i 1824.

Brandfoged: embedsmand på landet, som fører tilsyn med brandlovens overholdelse og som har kommandoen ved ildebrand.

Brandstød: understøttelse, som ydedes en brandlidt. Et brandstødbrev, udstedt af øvrigheden, gav en brandlidt tilladelse til at vandre omkring og tigge. En brandstødmand var en person, der var udstyret med et brandstødbrev. Skikken forsvandt i løbet af 1700-årene.

Brevviser: en person der overbragte et brev.

Brig: sejlskib med to fuldriggede master. Anvendtes meget indtil midten af 1800-tallet.

Brigantine: sejlskib med to master, den forreste fuldrigget, den agterste med bomsejl, mellem masterne stagejl. Også benævnt skonnertbrig.

Broderlod: større (dobbel) arvelod, der tilfaldt en broder mod en søster eller en mandsperson mod en kvinde.

Brøkorn: en afgift i korn til vedligeholdelse af broer. Skulle ydes af alle bønderne i herredet eller i hver fald af dem, der holdt heste.

Bruehus: sønderjysk betegnelse for bryggers.

Bryggers: et rum i et beboelseshus indrettet til ølbrygning.

Brystdug: ærmeløs undertrøje til mænd, ofte af kostbart stof. Oprindeligt åben i den ene side. Senere lukket fortil som en vest.

Brystsyge: tuberkulose.

Brændsvin: et svin der skulle på olden i skoven og derfor mærkedes med et varmt stempel. Indgik ofte som en del af landgilden.

Brøde: sønderjysk betegnelse for bøde eller mulkt.

Brøstfæld: forfald, skrøbelighed.

Budfoged: den der på husbondens vegne tilsagde fæsterne til hoveri. Ofte en husmand, der for dette arbejde fik fritagelse for hoveri.

Bukram: bucksram, lærredsstof.

Bur: forråds-kammer. Fadebur.

Byens tyngge: se borgerlig tyngge.

Byfoged: indtil 1919 underdommer i købstæderne. Tillige politimester, byskriver og borgmester.

Byggested: sted, hvor en gård har stået, men også betegnelse for en mindre gård eller et afbyggersted.

Bæst: dyr i almindelighed, men især anvendt om heste.

Bønhase: en håndværker, der uden at have gjort mesterstykke, i smug arbejdede selvstændigt. Var ofte afskedigede soldater. Uduelig person. Fusker.

Børnehus: børnehjem. Opdragelsesanstalt for vanskelige børn.

Børnekopper: "rigtige" kopper, men sygdommen henregnedes til børnesygdomme.

Båre: den hvilende agerjord, som regel udlagt til græs.

Båreprøve: en fremgangsmåde i drabssager, som bestod i at den sigtede skulle berøre den dræbtes lig, idet man ventede at der derved ville indtræde tegn, som beviste at den sigtede var skyldig.

C

Calle manque: betegnelse for halvulent, atlaskvævet, sribet, ensfarvet stof med blank overflade. Forekommer dog også blomstret og 2-farvet. Stærkt glittet.

Camelot: stof enten helt af uld, eller silke eller begge dele. Forekom også indvævet med guld eller sølvtråd. Senere vævedes camelot af angorauld og af almindelig uld, bomuld eller hørgarn i damask- eller atlaskvævning.

Camerarius: hofbetjent.

Cannifas: kannevas. Groft vævet stof af hør eller bomuld. Senere åbent vævet, stift bomuldsstof til broderi, kaldet stramaj.

Caraco: kvindetrøje med langt skød. Dagligdragt fra slutningen af 1700-tallet.

Cavere: indestå for, garanti i al almindelighed.

Cedere: afstå, overlade.

Census: den formue jordbesiddere skulle råde over for at få valget eller være valgbar til de lovgivende og administrative råd.

Centner: vægtenhed, 1 centner = 100 pund.

Chenille: mandsovertøj. Lang rejsekappe af svært uldstof.

Commater: kvindelig fadder.

Commissionsruller: supplement til hærens stamruller, der udfærdigedes ved skift af kompagnichef og som indeholder mandskabets navne, alder og fødested.

Compater: mandlig fadder.

Conjux: ægtefælle.

Contribution: skat, bidrag, pålæg.

Copulatus: viet.

Contouch: løs vid hjemmekjole, lukket fortil. I tiden fra o. 1730-50 havde contouch næsten fortrængt alle andre former for overkjoler.

Cum grano salis: med forbehold.

Cum omnibus oneribus: med alle påhvilende skatter.

Cum omnibus pertinentis: med alt tilhørende. Bruges i skøder o.l. for at angive, at al jord og anden ejendom er indbefattet i overdragelsen.

Cum spe successionis: med håb om at blive efterfølger. Brugtes især, når en yngre embedsmand blev udnævnt som hjælper hos en ældre, idet han samtidigt fik stillet i udsigt at få embedet, når det blev ledigt.

Curator: formynder.

D

Dagleje: tjenesteforhold, hvorved der mod dagløn ydes legemligt arbejde i een eller flere dage.

Dannemand: en pålidelig, hæderlig mand.

Dansk kancelli: kontor hvorfra alle regerings-sager ekspederedes. Ophævet 1848. Sagerne overtages herefter af justits- og kultusministeri-erne.

Dansk jurist: en person, der havde bestået en juridisk eksamen for ikke- studenter. Han kaldtes examinatus juris og havde adgang til lavere juridiske embeder.

Datum: betyder givet og bruges i slutningen af breve på samme måde som actum (se dette), især i forbindelsen "datum ut supra", givet som ovenfor, d.v.s. udstedt på den tid og det sted, som anført ovenfor.

Decimantes: tiendeydere.

Defraudation: smugleri, besvigelse.

Defunctus: afdød.

Deger: mål for 10 stk. huder eller skind.

Degnetrave: korntiende til degnen leveret på ageren. 1/3 af præstens korntiende.

Del: forkortelse for delere eller deleatur. Betyder at udslette eller udslettes. Anvendtes især i retssproget for at angive, at en gældshæftelse o.l. ikke mere havde nogen gyldighed.

Delemål: retsforfølgning, rettergang.

Demat: landmål i Sønderjylland, 4926 m². Et stykke land, som en mand kunne høste på en dag.

Denatus: afdød.

Deprecant: een der bekender sine synder ved åbenbar skrifte.

Deputat: ydelse til en embedsmand i form af naturalier.

Descendenter: efterkommere. Børn, børnebørn, børnebørns børn o.s.v.

Desponsation: trolovelse.

Dies: dag.

Dobbeltgård: se gård.

Dom: søndag. Se Dominica.

Dominica: søndag (herrens dag). En række søndage betegnes i kalenderen efter begyndelsesordene i indgangs bønnen. Eksempelvis: d. esto mihi (fastelavns søndag), d. invocavit (1. søndag i fasten), d. reminiscere (2. søndag i fasten), d. oculi (3. søndag i fasten), d. laetare (midfaste, 4. søndag i fasten), d. judica (5. søndag i fasten). Søndagene efter påske betegnes d. quasi modo geniti (1. søndag efter påske), d. misericordia (2. søndag efter påske), d. jubilate (3. søndag efter påske), d. cantate (4. søndag efter påske), d. vocem jucunditatis (5. søndag efter påske), d. exaudi domine vocem meam (6. søndag efter påske).

Dommerkorn: årlig løn in natura fra bønderne til herreds- og birkefogeder fastsat ved en forordning i 1688. Ophævet 1850.

Dragkiste: skuffemøbel på lave ben.

Drengerherberg: karlekammer.

Drømt: rummål til måling af humle. 1 lybsk drømt humle = 16 skæpper = 278 liter.

Dugmager: klædevæver.

Dørns: stuehus.

E

Edsbøger: bøger hvori de nyordinerede præsters ed blev indført. Disse præster blev afkrævet en forpligtelse til sædelig levned, lydighed, overholdelse af kirkens lære m.v. Bøgerne indeholder præsternes egenhændige underskrift, ordinationsalder og herkomststed.

Efterstand: restance.

Ejendomsbonde: selvejerbonde.

Emmerdag: de 4 kvartårige fastedage, kaldtes hver emmerdag eller tamperdag. På disse dage afsagde tidligere den gejstlige ret, tamperretten, dom i ægteskabssager. Se tamperret.

Ems: glatvævet, uldent stof.

Enestegård: en gård, der allerede i fællesskabets tid, før udskiftningen, lå uden for landsbyen og havde sin jord for sig selv.

Engsklæder: molskind. Tæt, fast bomuldsstof.

Enkekasse: privat eller offentlig forsikringsanstalt til enkeforsørgelse.

Eodem die: samme dag.

Epiphanie: Helligtrekongers dag, 6/1.

Erridspenge: afløsning i penge af hele eller dele af hoveriet. Se arbejdspenge.

Esepiger: betegnelse for de piger, der deltog i fiskeriet ved den Jyske Vestkyst. Deres vigtigste arbejde var at sætte madding på fiskekrogene.

Esponon: et stagevåben med kort bred klinge med en tværstang under. Anvendtes som kommandotegn for infanteriofficerer.

Estandart: rytterifane.

Etagere: let hyldemøbel med en række hylder over hverandre. Beregnet til at stå på gulvet.

Evert: mindre sejlskib, som blev benyttet i den nærmeste fart på Østersøen og Vadehavet.

Examinatus juris: se dansk jurist.

Exceptio: indsigelse i en retssag imod modpartens påstand.

Extradere: udlevere, tilbagegive f.eks. et betalt gældsbrev.

F

Facultas testandi: speciel kgl. tilladelse til at oprette testamente. Anvendt før arveloven af 1845.

Fad: rummål. 1 fad = 944,3 l.

Fag: rummet mellem to bindinger i et hus af bindingsværk og mellem to par spær i tagrummet.

Faldsmål: bøde som et vidne tilkendes ved at udeblive efter lovlig indstævning.

Fardag: den dag hvortil fæsterne kunne opsiges og fratræde deres gårde. Fra 1654 fastsat til 1/5.

Fasbinder: en person som fremstiller vinfade.

Fattigfoged: også stodderkonge. En stor og stærk mand, der havde til opgave, at holde et sogn eller distrikt ryddeligt for omstrejfende, fremmede tiggere.

Fattiggård: en offentlig bygning, hvor fattige fik frit ophold. Ofte benævnt fattighus.

Fattigkasse: indførtes i henhold til lov af 1856. Kassen fik indtægter ved indsamling i kirker, gaver og ved afgift erlagt ved tinglæsning af visse dokumenter. Der var tale om understøttelse til personer, der ikke blev forsørget af det

kommunale fattigvæsen, men fik aldrig større betydning.

Fattigkommission: et offentligt (kommunalt) udvalg, der leder fattigvæsenet.

Favn: måleenhed = 3 alen = 188,21 cm.

Feldbereder: garver, der garvede med fedtstoffer.

Feltskær: bartskær, der gjorde tjeneste i hæren.

Feria: hverdag eller ugedag. Feria 2 er mandag, Feria 3 tirsdag o.s.v.

Fideikommis: formue, der er båndlagt til et bestemt formål, især underhold for en slægt, således at kun een person ad gangen er begunstiget og kapitalen ikke kan røres. Et stamhus er et fideikommis som ikke ejes, men kun besiddes, således at besidderens ret indskrænkes til nydelse af godsets afkastning, medens salg eller pantsætning er ham forbudt.

Filia: datter.

Filius: søn.

Fiskemåned: september, efterårsfiskeriet begyndte.

Fjording: ældre dansk rummål for øl = 32,848 ltr. Også anvendt for smør = 28 kg.

Fjerdingskar: ældre dansk kornmål = 1/4 skæppe = 4,348 ltr. Som markmål = 172,38 m².

Fjerdingsmand: betegnelse for en mand, som var udpeget af hver fjerding (kvarter) i købstæderne for at bistå ved skatteopkrævning og føre tilsyn med markeder og handel. Hvervet var borgerligt ombud. Betegnelsen er senere afløst af rodemester.

Fjerdingsvej: 1/4 dansk mil = 1883 m.

Fledføring: en person, der har overdraget alt hvad han ejer og i fremtiden måtte erhverve til en anden mod til gengæld at blive underholdt af denne.

Flod: sygelig afsondring. Blodflod.

Fod: længdemål. 1 fod = 1/2 alen = 12 tommer = 31,385 cm. (Fastsat ved lov af 1875). Tidligere varerede 1 fod mellem 28 og 33 cm.

Fodernød: se fødenød.

Fogderi: det område, der hørte under en fogeds embedsmyndighed. Almindeligt i Sønderjylland.

Foldudbytte: forholdet mellem udsået og høstet korn. Fra midten af 1700 tallet var foldudbyttet ca. 4 for alt korn under eet. Omkring 1800 var foldudbyttet 5 på bondegårde og 7 på hovedgårde.

Fontange: højt hovedsæt af kniplinger, bånd og ståltråd. Den danske betegnelse er "sætter og topper".

Forbrydelse: fortabelse af en rettighed.

Forfang: hindring eller skade.

Forlovere: vidner ved trolovelse.

Forløfte: kaution.

Formynder: en person, der tager sig af en umyndigs forhold. Værge.

Forprang: ulovlig handel uden for købstandens torv.

Frantzoser: gammel betegnelse for syfilis.

Frihedspas: et bevis, der kunne erhverves af vornede og senere af stavnsbundne eller karle, der stod i landmilitseren, på at de var løst for alle de forpligtelser, den pågældende tvang havde lagt på dem. Passet måtte i regelen betales dyrt og gav indehaveren ret til at rejse hvorhen han ville, dog ikke ud af landet. Også benævnt fri-pas.

Frimester: håndværksmester, som stod udenfor lavet, men havde bevilling til at drive næring, dog uden fremmed arbejdskraft.

Friseddel: skriftlig tilladelse for underofficerer og menige til at indgå ægteskab. Tilladelsen

blev givet af kompagnichefer og indførtes i regimentets justitsprotokol. Giver ofte værdifulde oplysninger om brud og brudgom.

Frue dag i fasten: Marie bebudelsesdag.

Frøgæld: det korn, som en fæster efter høsten gav den, der havde tilsået eller ejede isæden. Brugerens afgift til ejeren af jorden.

Fysiler: geværskytte.

Fægang: drivevej. Græsgang.

Fæld: erstatning til ejeren for misligholdelse af en fæstegård. Føring af en fæsteejendom på grund af fæsterens forsømmelighed.

Fælle jorden: tilberede jord til såning ved pløjning og harvning.

Fæmon: gods, løsøre, formue. Også i betydningen kvæg.

Fæstensgaver: forlovelsesgaver. Den unge mand gav sin pige for eksempel en banketærskel, et skrin, et manglefjæld el. lign. Den unge pige gav sin forlovede en fint udsyet skjorte, et par muffediser, en fileret silkepung eller andet håndarbejde. Senere afløst af trolovelsesringe.

Fæsteprotokol: registratur, hvor alle fæstebreve med tilhørende aftaler blev indført. Føring af fæsteprotokol blev i 1719 påbudt alle kgl. og private godser.

Fæster: en person, som fik brugsret over en gård eller et hus, som tilhørte en jordejer. Fæsteren måtte betale en pengeydelse, indfæstning, ved fæstetiltrædelsen, hvorved han anerkendte ejeren som sin husbond. Fæsteren havde pligt til at overholde forskellige nærmere regler, herunder pligt til at yde hoveri m.m. En fæster er det modsatte af en selvejer.

Fæstes forbrydelse: overtrædelse af de givne regler i fæstebrevet og misligholdelse af sine forpligtelser over for herskabet.

Fødenød: et stykke kvæg, som fæsteren skulle opfodre for herremanden.

Fødselsstiftelsen: oprettet 1750 i København. Formålet var at fattige ugifte kvinder kunne føde hemmeligt og uden bekostning. Når 100 år er forløbet efter fødselen kan oplysninger fra fødselsstiftelsens protokol meddeles interesserede.

Førlov: en arving, der førte sin arv bort fra arveladerens ejendomsområde, måtte betale 3 rigsmark i førlov. Det samme gjaldt en fæster, der efter opsigelse flyttede sine ejendele. Også benævnt førlovspenge.

G

Gadehusmænd: beboere af gadehuse, som lå på byens gadejord, den udyrkede fællesjord foran gårdene. Var ofte landhåndværkere, gamle og svage folk, enker, hyrder, afdankede soldater, arbejdsfolk o.l., som ydede arbejde og hoveri på bondegårde og hovedgårde.

Gadejord: den udyrkede fællesjord i landsbyen.

Galiot: sejlskibstype, som var særlig fremherskende i 1700- og begyndelsen af 1800-årene. Skibene kunne være galeaserigget med to eller tre master.

Gallisk syge: gammelt navn for syfilis.

Gammelskat: da den nye matrikel af 1844 skulle træde i kraft, blev jordskatterne delt i gammelskat og landskat. Gammelskat blev beregnet een gang for alle efter matriklen af 1688 og udgjorde 5 rigsdaler pr. tønne privilligeret hartkorn og 6 rigsdaler og 80 skilling pr. tønne uprivilligeret hartkorn som fast årlig afgift. I 1850 blev forskellen mellem det privilligerede og uprivilligerede hart korn udjævnet. Landskat svarede efter den nye matrikel. Gammelskat og landskat afløstes i 1903 af moderne ejendomsskatter.

Gangdag: dag på hvilken der udførtes hoveriarbejde uden hest og vogn, modsat spanddag.

Geheimearchivet: rigsarkivet.

Genbrev: kvittering, skriftlig forpligtelse eller brev, som tilbagekalder et tidligere udstedt brev.

Gesell: udlært håndværker, der ikke har udført mesterstykke.

Geworbne soldater: hvervede soldater i modsætning til udskrevne nationale landsoldater. Hvervningen foretoges ofte i udlandet. Antallet af geworbne soldater i fredstid var ringe, da de var kostbare at holde. Hvervningen ophævedes i 1803.

Gild: vederhæftig, troværdig.

Gjethus: et kanon- og klokkestøberi i København beliggende omtrent på det nuværende Kgl. Teaters plads. Senere anvendt som artilleriakademi og som militær højskole.

Gotisk skrift: gammel skriftform opstået i Nordfrankrig henimod år 1200. Selve betegnelsen fremkom først i renæssancetiden, da den latinske skrift blev skabt. Latinsk skrift bredte sig hurtigt over Sydeuropa og i løbet af et par århundrede over Vesteuropa. I Tyskland og i de nordiske lande beholdt man imidlertid længe den gotiske skrivemåde. Den blev afskaffet i skolerne i Danmark 1875 og ca. samtidigt i Norge. I Sverige var man allerede gået bort fra den ca. 1800.

Grande: nabo eller en, der bor nær ved.

Gratialprotokoller: anvendtes til indførelse af indkomne sager i Danske Kancelli f.eks. ansøgninger om embeder, rang og titel og andet. Er ført i årene 1706-46 og 1750-70.

Gravamina: besværinger, klager over indgreb i tilsikrede friheder.

Gravbøger: i gravbøgerne er gravstederne i kirken og på kirkegården angivet med oplysning om, hvem der er begravet i hvert enkelt gravsted og tidspunkt for begravelsen. Gravbøgerne er et udmærket supplement til kirkebøgerne.

Grenader: elitesoldat. Bl.a. uddannet i håndgranatkast. Bedre lønnet end en musketer. Bar høj hat, grenaderhat. Betegnelsen afskaffet i 1842.

Grukedel: indmuret kedel over et ildsted til kogning af fødevarer og vasketøj.

Græsøksne: stude, der blev fodret på græs, modsat staldøksne.

Grønlunds samlinger: indeholder bl.a. indberetninger om præster i Ribe stift og historisk materiale i rigt omfang. En del heraf findes på Landsarkivet i Viborg, men hovedparten opbevares på Ribe Katedralskole.

Gyldenlæder: læder med trykte mønstre i guld- og sølvfarver til tapet og betræk.

Gyldenstykke: silkestof med indvævede guld- eller sølvtråde.

Gæsteret: en særlig ret for sager, der kræver en hurtig behandling. Sagerne blev indstævnet med kort varsel og dommen skulle eksekveres omgående. Bortfaldt 1919.

Gård: en landejendom på over 1 tønde hartkorn, modsat bol (sted). I slutningen af 1600-årene var dog gårdene i gennemsnit for hele landet på 5½ - 6 tønder hartkorn, svarende til ca. 30-35 tønder land. Dobbeltgård eller tvillinggård betegnede to sammenbyggede bondebrug med særskilte bygninger for hver af de to brugere og ofte med deling af gårdens tilliggende. I senere tid og navnlig ved udskiftningen, kunne der af en dobbeltgård opstå to selvstændige brug.

Gårdbryder: husdyr, som bryder gennem gærder, og derfor ikke kan holdes væk fra dyrkede marker.

Gårdsæde: lille gård, bol (sted).

Gåsebænk: lukket bænk langs væggen i en bondestue, der tjener til rugested for gæs og andet fjerkræ.

H

H.a.: forkortelse for hoc anno eller hujus anno = dette år.

Halvgårde: i skattemæssig henseende deltes i 1600-årene gårdene på Sjælland i helgårde med over 2 pund korn i landgilde, halvgårde med 1-2 pund korn i landgilde og gårdsædegårde eller bol med 1 pund korn og derunder i landgilde. 1 pund svarede til ca. 12 tønder land.

Hartkorn: oprindeligt "hårdt korn" d.v.s. rug og byg modsat havre. Navn på den kornsort (rug og byg), hvormed fæsteafgifterne betaltes. Senere brugt som målestok for jordbeskatning. Antal tønder land der gik på 1 tønde hartkorn var afhængig af jordens bonitet.

Hartkornsskatter: skatter på hartkorn, der var fastsat i matriklerne. De blev kun pålagt upriviligeret bondejord. De vigtigste ordinære hartkornsskatter var matrikelskat, okse- og flæskeskat og rytterholds penge samt kornskat, der samlet ansattes i korn, men betaltes i penge. Hertil kom i 1818 landskatten, der fra 1844 blev til gammelskat og landskat. Jord- og tiendeskatte af 1802 lagdes efter særlig vurdering. Talrige korn- og fourageskatter og flere ekstra pengeskatter blev også lignet på hartkorn, ligesom delvis fattigskatten på landet og skole-skatten. Ved forordning af 20/6 1850 blev en række mindre hartkornsskatter, marchpenge,

fourageskat m.m. afløst af en ligningsskat, der på landet var lagt som en fast hartkornsskat (1 rigsbankdaler, 24 skilling).

Hauge: have.

Hedekedel: se grukedel.

Hegerider: sønderjysk betegnelse på en skov- og jagtbetjent.

Helgård: se halvgård.

Hellemisse: se Allehelgensdag.

Helligdagsfoged: sønderjysk betegnelse på den bymand, der skulle føre tilsyn med at helligdagsfreden blev overholdt.

Herlighed: ejendomsret til jordegods og de deraf flydende indtægter og rettigheder.

Herred: en retskreds omkring herredstinget. Herredsinddelingen var det oprindelige grundlag for landets inddeling i retskredse, politikredse og provstier.

Herredsfoged: en embedsmand, der var knyttet til herredstinget. Den stedlige juridiske øvrighed. Betegnelsen herredsfoged er senere afløst af underretsdommer.

Hirsch' Samlinger: personalhistoriske samlinger vedrørende danske og norske officerer. Findes på Hærens Arkiv og på Rigsarkivet.

Hirschfænger: kort blankvåben med let krummet klinge og fæste, der har form et som en hjorteklov.

Hjemmedåb: fra o. 1700 blev det almindeligt, at børn hjemmedøbtes lige efter fødselen og siden fremstilledes i kirken. Dette gjalt dog primært når barnet var sygt og der var risiko for barnets liv. En forordning fra 1771 fritog fra forpligtelsen til inden en vis tid at lade barnet fremstille i kirken. Dette gjorde, at hjemmedåb fik et opsving.

Hjemstedsret: forsørgelsessted.

Hjemting: den underret inden for hvis område en person er bosat og ved hvilken søgsmål mod ham skal anlægges.

Hodde: se udskud.

Hokken: aflukke i et udhus til får eller kalve.

Hollandsk vægt: kvalitetsmål for korn. Hollandsk vægt udtrykte vægten i hollandske pund (ca. 492 gram) af en Amsterdam Zak (83.44 l).

Hollænderi: mejeri på et gods eller betegnelse for en kvægbesætning, som holdes for mælkeproduktionens skyld.

Hospital: fattiggård eller alderdomshjem.

Hovedgård: herregård, hvorunder der hører andre gårde (fæstegårde).

Hovedskat: kopskat. Personskat, der svaredes af hvert individ med samme sum pr hoved. Ofte en slags ekstraskat. Indtil 1760 var familieskatten nærmest en kopskat af landbefolkningen (undtagen almuen). Den mest kendte kopskat er ekstraskatten fra 1762-1812. Alle indbyggere over tolv år skulle betale 1 rigsdaler, men for de fattigste blev beløbet dog lignet på de velhavende.

Hoveri: fæstebønders arbejdsydelse til herremanden. Pligtarbejde. I begyndelsen af 1700-årene til tider mere end 100 dage om året. Først med landboreformerne i sidste halvdel af 1700 årene blev hoveriet mere rimeligt og tidsbegrænset. Af husmændene kunne der dog fortsat kræves ubegrænset hoveri indtil loven af 1850, som forbød fremtidige kontrakter herom. Først omkring 1900 var hoveri i det væsentligste forsvundet.

Hoveriafløsning: se arbejdspenge.

Hoveriforeninger: overenskomster mellem godsejer og fæstebønder, hvorved hoveri fastsattes enten til visse pløjespand- og gangdage eller til visse fastsatte arbejdsydelser for hver bonde.

Hovgård: herregård. Se hovedgård.

Hovlodder: hovedgårdens marker deltes i hovlodder og hver hovbonde skulle pløje, så og høste sine hovlodder.

Hukkert: sejskibstype fra 1700-årene. 2 eller 3 mastede med fyldigt skrog og runde stævne.

Humatus: begravet.

Husbøger: registrering af beboerne i Nyboder i København med angivelse af ind- og udflytning. Går tilbage til 1669.

Huskopulation: hjemmevielse.

Huspenge: afgift, der svaredes af husmænd som lejeafgift af deres huse. Ofte tillige som hoveri-afløsning. Se arbejdspenge.

Hvergarn: stof med islæt af uldgarn og trend af hør, tvist eller blågarn.

Hyreinderste: en inderste der boede til leje. Sønderjysk betegnelse.

Hølsklæde: hylsklæde, uldent sengelagen eller tæppe til at brede over underlaget eller til at hylle sig i.

Hører: en latinskolelærer.

Høsthelg: perioden fra dagen før Olafsdag til dagen efter Mikkelsdag (28/7-30/9) hvor der gjalt strengere straffebøder.

Høveder: hornkvæg.

Ibid: forkortelse for ibidem som betyder samstedts.

Igang: indtrædelse. Bruges om håndværkssvendens optagelse i lavet og om den afgift de måtte udrede ved optagelsen i form af en fest for lavets medlemmer.

Igæld: erstatning for tab eller skade.

Ilders: bryggers eller køkken. Nordjysk betegnelse.

Ildstedskat: skat efter antal af ildsteder (skorstene, kakkelovne, bageovne o.l.). Ildstedskat var i 1812 en skat af husrum med ildsted beregnet efter rummets kubikindhold. Ejeren betalte, men havde ret til godtgørelse af lejeren. Den var en fast bygningsafgift og afløste ekstraskatten af 1762, men ophævedes allerede i 1816 mod forhøjelse af bygningsafgiften af 1802. Landbrugerens ildstedskat var en skat af jordtilliggendet, beregnet i korn. Den bortfaldt i 1816. I 1813 udskreves en eengangsskat, mobilskat, der var 10 gange ildstedsskatten.

Illystring: lystring. Blankt, figurvævet, atlaskagtig stof af silke eller kamgarn.

Immission: indsættelse, f.eks. i et embede.

Imprægnere: anvendt i ældre kirkebogstilsførsler i betydningen at besvangre.

Inderste: betegnelse for den, der boede i et inderstehus d.v.s. et hus, der ikke tilhørte et gods men en bondegård. Inderster var foruden egentlige landarbejdere også tidligere gårdbrugere, som modtog aftægtsydelse. Det var endvidere faste tjenestefolk, som regel gifte, der beboede et hus, som tilhørte den gård, hvor de tjente. Endelig var der tale om såkaldte "stakler", enlige kvinder, invalider og gamle, som levede i yderste fattigdom og ofte måtte ernære sig ved tiggeri.

Indersteskat: en ekstraordinær landskat som pålagdes inderster med det halve af fæstebønderens skat. Den egentlige indersteskat hørte sammen med folkeskatten af 1671. Det var en skat på 1 rigsdaler af alle, der boede på landet og var "dygtige til at antage gårde og huse", men ikke gjorde det og ikke stod i virkelig tjeneste hos nogen. Hertil kom fra 1672 en afgift på 3 mark af "ledige kvindfolk". Bissekræmmere og landhåndværkere skulle som regel svare 1 rigsdaler. 1791-1803 svarede militærfri inderster, husmænd og tjeneste karle en fast personskat til landsoldaternes lønning (douceurpenge).

Indest: se inderste.

In fidem copia: til bekræftelse af afskriften.

Indfæstning: pengeydelse, som fæstere betalte ved fæstetilrædelsen. Herved anerkendte han

brugets ejer som sin husbond. Beløbets størrelse varierede efter udbud og efterspørgsel på gårde, fæsterens betalingsevne og brugets størrelse og tilstand. Beløbet skulle anføres i fæstebrevet.

Indgang: se igang.

Indsiddere: personer, som ikke boede i et selvstændigt hus, men i en stue hos en gårdmand. Ofte unge ægtepar, som havde taget fast tjeneste hos en gårdmand og som nu boede i en stue hos ham. De fleste indsiddere var dog gamle eller syge (stakler).

Inoculation: vaccination mod kokopper.

Insinuere: tilstille, overlevere. Brugtes især om retslige meddelelser og dokumenter.

Introduktion: en kvindes første kirkegang efter en fødsel. Indførelse i kirken, efter en fødsel.

Inventarium: fortegnelse over løsøre og besætninger m.v. i et døds- eller konkursbo.

Isterad: nordjysk betegnelse for et stuehus.

Isæd: den sæd, som er sået og allerede ligger i jorden. Ved ophør af et fæsteforhold tilhørte isæden den fratrædende fæster eller hans arvinger eller husbonden, hvis han havde fået den udlagt til dækning af fæsterens gæld.

Item: ligeledes.

Jacobus et Philippus: betalingsdag. 1. maj.

Jagd: sejlskib med enkelt pælemast og storsejl på gaffel, fok, klyver og jager samt bredfok på løs rå. Sejlede især i det sydfynske område og på Slesvig-Holstens kyster.

Jernko: betegnelse for en ko, som bonden fik af herskabet eller ved bortforpagtning fulgte med som inventar. I Sønderjylland var det almindeligt, at kirkerne indsatte jernkøer hos bønderne.

Jordalen: se rode.

Jorddrotslige skiftejurisdiktion: skiftejurisdiktion, som forestodes af enhver almindelig fæsters husbond.

Jordebog: fortegnelse over samtlige ejendomme under et gods. Anvendtes til ansættelse af skat til kronen og til fastsættelse af landgilde til ejeren.

Jordskyld: fast årlig afgift, der hviler på ejendomme, især i købstæder, men også på landet og som svares til private ejere eller til kongen i naturalier eller penge.

Jurisdiktion: retskreds, domsmyndighed.

K

Kabellængde: 100 favne = 300 alen = ca. 185 mtr.

Kabuds: skindforet mandshue, syet af 4 stykker, de to bagerste så lange, at de kunne knappes ned om halsen eller slås op bag på hovedet.

Kag: pæl som forbryderen var bundet til under afstraffelse. Afskaffet 1866.

Kaldsbog: se liber daticus.

Kaldsmænd: stævningsmænd.

Kalmank: se calle manque.

Kamisol: ærmeløs undertrøje til mænd, ofte af kostbart stof. Brugtes under trøje eller kjortel. Forgænger for vesten.

Kammerdug: fint stof af hørlærred.

Kanapé: lang bæk eller sofa med høj ryg.

Kande: rummål for honning, øl og andet = 2 potter.

Kaper: privat skib, der havde tilladelse til at opbringe fjendtlige handelsskibe.

Kapitelstakster: middelprijs for korn og enkelte andre landbrugsvarer. Kapitelstakst har i tidens løb spillet en ikke ringe rolle ved bestemmelse af landmænds ydelser.

Karre: trillebør.

Karvesnit: dekoration, skåret (karvet) i træ. Anvendt på trolovelsesgaver såsom banketærskeler, manglefjelde o.l.

Kavere: se cavere.

Kersdag: se Kyndelmisse.

Kirkegang: se introduktion.

Kirkeko: se jernko.

Kirketiede: afgift til en kirkes ejer. Se tiende.

Kirketjener: en bonde, der er fæster under en kirke.

Kirkeværge: en person, der har til opgave at varetage kirkens økonomi.

Kirse: klædeagtigt stof af grov uld. Ofte anvendt til soldatertøj.

Kirurg: indtil 1838 betegnelsen for en læge, der i modsætning til den lærte medicus ikke var uddannet på universitetet. Kirurger var oprindeligt barberere (bartskeerere), men i 1736 oprettedes en særlig læreanstalt, der i 1785 afløstes af det

kirurgiske akademi og derved blev kirurgien skilt fra barberneringen.

Kjol: mandsdragt. Overklædning båret over trøjen og længere og videre end denne.

Klipkskole: en ulovlig skole. Også benævnt vinkelskole.

Klokke: uldent eller strikket underskørt eller underkjole.

Kodicil: tillæg til testamente.

Kog: sønderjysk betegnelse for et stykke marskland omgivet af et dige.

Kognat: kvindelig slægtning i lige linie.

Kokopper: et koppeudslæt på køers yver og hvorfra der tages lymfe til indpodning på mennesker som forebyggelse mod egentlige kopper.

Koller: kort krave eller trøje der dækker halsen.

Kommercekollegiet: oprettet 1735 og behandlede sager vedrørende næringsvæsenet.

Kommercelæst: rummål for skibes lasteevne og drægtighed. I 1800-årene var 1 kommercelæst = 150 kubikfod = 2.600 kg. I 1867 dog fastsat til 2 registertons.

Kommissarier: personer, der har fået et hverv overdraget f.eks. at afsige dom i en retssag eller at foretage et skifte.

Kommunikanter: altergæster. I mange præstearkiver findes kommunionbøger (protokoller) over altergæster.

Kommunitetet: stiftelse til understøttelse af ubemidlede studenter. Arkiverne herfra findes i universitetets arkiv.

Konduiteliste: bedømmelsesliste udfærdiget af overordnede befalingsmænd og embedsmænd til højere myndigheder, indeholdende detaljeret bedømmelse af undergivnes kundskaber duellighed og opførsel. Militære konduitelister findes fra 1738 dels på Rigsarkivet og dels i Hærens Arkiv.

Konfirmation: bekræftelse af dåbspagt. Stadfæstelse.

Kongebrev: ofte identisk med et vielsesbrev, der fritager for forudgående lysning fra prædikestolen eller meddeler tilladelse til hjemmevielse. Tillader også vielse mellem slægtninge i forbudte led.

Kongetiende: afgift af fast ejendom, tilhørende kongen (kronen), oprindeligt 1/10 af hvert års afgrøde og andre produkter. Fast årlig ydelse i korn eller penge.

Konsangvinitetstavle: slægtstavle der er en kombination af de to genealogiske grundfremstillingsformer, idet den behandler probandens aner og alle efterkommere efter disse, med andre ord giver oplysning om, hvilke personer probanden er i slægt med indenfor den fastsatte ramme. Konsangvinitet = blodslægtsskab.

Konsumtion: forbrugsafgifter på indenlandske varer indført 1660. De blev opkrævet ved tilkørslerne til byerne af konsumtionsbetjente og i havne af toldere. Endvidere betaltes konsumtion af malt og formalet korn. Afgiften udgjorde også græspenge af byernes kvæghold, kopulationspenge, milepenge for vognmænd m.v. Konsumtion var en af statens vigtigste indtægter i 1700-årene og hvilede tungt på bybefolkningens livsforhold, særligt i hovedstaden, hvor afgifterne for de fleste varer var betydelig højere end i købstæderne. Konsumtionskatten ophævedes i 1851.

Kontributionen: skatter omfattende hartkornsskat, okse- og flæskeskat, rytterholdspengeskate m.m. som opkrævedes i perioden 1662-1813. Regnskab for disse skatter findes i almindelighed forrest i amtsregnskabspakkerne.

Kontraministerialbog: degnens eller lærerens eksemplar af kirkebogen.

Kopenge: betegnelse for betaling for græsningsret til køer i fællesgræsninger eller afløsning for ydelse af køer i skat eller landgilde.

Kopskat: se hovedskat.

Kopsætning: lokal blodudtømmelse ved hjælp af blodkopper - d.v.s. små kopper af glas eller metal med indsnævret munding. Ved opvarmning vil luften i koppen blive fortyndet og når den derefter sættes på huden vil den suge sig fast og suge blod til det pågældende hudparti. Når koppen fjernes, er huden hævet og rød, og med et særligt apparat frembringes en række små snitsår der bløder livligt. Koppen opvarmes på ny og sættes atter på huden for at få blodet til at flyde rigeligere.

Kopulation: vielse.

Kornet: indtil 1809 yngste officer i rytteriet. Betegnelsen anvendt i årene 1909-1951 for en værnepligtig befalingsmand, der havde gennemgået kornetskolen. Nærmeste højere grad var sekondløjtnant.

Korsklæde: firkantet klæde anvendt i almuens kvindedragt ovenpå huen og smykket med broderi eller knipling.

Krejert: sejlskib med 3 master, polakker-rigget. Anvendt i Østersøen i 1700-årene.

Krigsstyr: skatter udskrevet til militære formål.

Kristentøj: dåbskjole.

Kronetjenere: fæstere under kronen modsat kronens bønder, der var selvejere.

Krongods: ejendom, som kongen (kronen) administrerede, men som ikke var hans private ejendom.

Kuf: sejlskib med fyldige former og stor lasteevne.

Kundschaft: bevis udstedt af lavene til en håndværkersvend for at have arbejdet i den pågældende by hos en dygtig mester og derfor hørte til håndværkets rette kreds. Mange beviser er bevaret fra danske lav.

Kurant: betyder gængs, gangbar, især om mønter i omløb.

Kuratar: værge eller formynder.

Kvarter: anvendt som gammelt længdemål = $1/4$ alen = 15,55 cm.

Kvartermester: befalingsmand, der varetog regimentets pengevæsen, forplejning m.m. Intendant. Underofficer i flåden.

Kvase: fartøj til opbevaring af levende fisk i midterpartiet.

Kvint: vægtenhed = ca. 5 gram.

Kvægtiende: tiende betalt af de hvert år avlede kreaturer.

Kvæsthus: hospital for sårede søfolk.

Kyndelmisse: 2. februar. Også kaldet kersdag. Marias renselsesdag.

Kystmilicien: militære enheder oprettet 1801 til beskyttelse af kysterne og bestod oprindeligt af frivillige, men fra 1808 af udskrevet mandskab fra kystsovnene. Kystmiliciens primære opgave var at hindre strandhugst og kapring. Ophævet 1814.

Kæltring: jysk betegnelse for en omvandrende tigger af natmandsafstamning.

Kærv: jysk betegnelse for et negbundet sammenbundet af 3 eller 4 mindre neg.

Kåd: sønderjysk betegnelse for husmandssted.

L

Ladefoged: leder af det daglige arbejde på en hovedgård. Undertiden skulle ladefogeden føre tilsyn med fæstegårdene. Han stod under ridefogeden.

Ladegård: avlsbygning eller kompleks af avlsbygninger på større landejendom adskilt fra hoved- eller beboelsesbygningen. Større gård, uden for sædegårdens klasse, med tilhørende bøndergods, ofte hørende under en større ejendom eller kronen.

Landgilde: fæsterens årlige ydelse til ejeren. Bestod bl.a. af korn, hø, kvæg og smør, svin, træ, fisk samt penge som afløsning for tjenester og ydelser. I løbet af 1700-årene blev det almindeligt at landgilde konverteredes i pengeydelse. Landgilde af selvejergårde kaldtes bondeskyld.

Landmilit: en i 1701 genindført national hær. Hvert lægd skulle stille en bondesoldat, der skulle være til rådighed i 6 år. Ryttergodsene skulle stille en bonderytter til et nationalt rytteri. Ophævet 1730, men genindført 1733. Se landsoldat.

Lagio: fortjeneste, se agio.

Landprang: handel på landet. Var oprindeligt forbudt, idet al omsætning skulle foregå i købstæderne. Forbudet blev aldrig overholdt og

landprang (landkøb) fandt sted overalt. Først ved næringsloven af 1857 blev handel på landet givet fri, men med visse begrænsninger.

Landrekrut: en soldat udskrevet til tjeneste i 8 år på lige fod og efter samme betaling som en hvervet soldat. Der skulle udskrives en landrekrut for hver 532 tønder hartkorn jf. hærordningen af 1785. Ordningen ophævet 1803.

Landskat: efter 1818 betegnelse for den ydelse der trådte istedet for forskellige ældre og yngre hartkorns afgifter. Efter 1840 og til 1904 navn på den skat, der hvilede på det nye hartkorn (modsat gammelskat).

Landsoldat: soldat udskrevet til landmilitstjeneste i modsætning til en landrekrut.

Landværn: lokalforsvar opstillet i regimenter og batailloner. Oprettet i 1801 og bestod af ud-tjent mandskab og frivillige. Uddannelsen var kort. I 1807 blev landværnet sat på krigsfod, men slet udrustet og med dårlig føring og disciplin blev en landværnsstyrke forsprængt af en engelsk styrke ved Køge under ledelse af generalmajor Arthur Wellesley (hertugen af Wellington) - "træskoslaget ved Køge".

Latinskole: oprindeligt en forberedelsesskole for præster med hovedfagene latin og religion. Lærerne var halvt gejstlige og eleverne (disciple) hjalp til ved gudstjenesten i kirkerne og ved degneembederne (løbedegne).

Lavalder: myndighedsalder.

Lavværg: en værg, som en enke efter eget ønske kunne antage eller som blev hende beskikket af øvrigheden. Undertiden beskikkedes en lavværg også for en hustru, hvis mand var uegnet til at bestyre boet. En lavværg optrådte sammen med den lavværgede, mens en værg optrådte på en andens vegne.

Ledig: fri, ugift.

Lejehus: hus, der udlejedes på tidsfrist, modsat et hus, der bortfæstedes på livstid.

Lejeinderste: husmand, som boede til leje i et hus, der som regel tilhørte en gårdmand.

Lejermål: samleje udenfor ægteskab.

Lejersted: gravsted.

Liber daticus: sognepræstens kaldsbog, indeholdende alle slags meddelelser af betydning for embedet. I 1844 henstillede kancelliet til præsterne om, i liber daticus, yderligere at indføre præsterækker, historiske begivenheder, indtægter og behæftelser o.s.v. Tilsvarende oplysninger kan undertiden findes i ældre libri datici. Undertiden er konfirmandlisterne indført i liber daticus, som ikke er afleveringspligtige til landsarkiverne og som derfor ofte findes hos sognepræsten.

Licitation af fattige: anbringelse af fattige og trængende ved bortlicitation. Efter at det tvungne kommunale fattigvæsen var indført i 1803, hændte det ofte, at fattigkommissionerne tingede de trængende i kost og pleje hos een af sognets beboere, når ingen anden forsørgelses måde kunne tilvejebringes.

Ligpengeregnskaber: regnskaber over indtægter ved bl.a. skoleelevers kirkesang ved begravelser. Kan være af stor værdi som supplement til kirkebøgerne.

Lin: stof af hør- eller blågarn.

Linie: betegnelse for en måleenhed. 1 linie = 2,175 mm. 12 linier = 1 tomme.

Lispund: gammel vægtenhed = ca. 8 kg.

Lod: vægtenhed. Et lod = 15,6 gram.

Lovbyde: betegnelse for den lovmæssige pligt, som en ejer af jord havde ved salg af fædrene eller mødrene jord, idet han først skulle tilbyde jorden til fædrene eller mødrene slægtninger. Pligten anses for bortfaldet før 1800, men blev egentlig først ophævet ved tinglysningsloven af 1926.

Lysegarn: løsspundet tråd af hamp eller bomuld. Anvendtes som væge i voks- og tællelys.

Lysning: afløsning for trolovelse.

Læddike: et lille rum i en standkiste.

Lægd: et landområde, af en nærmere fastsat størrelse, oprindeligt svarende til et antal tønder hartkorn, som skulle stille en bondesoldat. Læg-dets størrelse varierede fra tid til anden, men fra 1791 svarede lægderne stort set til sogneindde-lingen. Inden for amterne fik lægderne fortløbne numre. I 1870 fik lægderne nye numre, fortløb- ne inden for de enkelte udskrivningskredse.

Lægdsrulle: register over værnepligtigt mand- skab i et lægd. Før 1788 var det godsejerne, der skulle sørge for udskrivningen af de værnepligti- ge og lægdsrullerne fra denne tid findes derfor i godsarkiverne under betegnelsen reserveruller. Fra 20 juni 1788 overtog staten selv udskriv- ningen af soldaterne. Det var kun "bondestand- ens mandkøn", der blev udskrevet. Mandskabet skulle optages i lægdsrullen i det første leveår. Efter 1849 blev de værnepligtige først optaget ved det fyldte 15. år og fra 1869 i det år, hvori de fyldte 17. år. De blev stående i rullen til det 36. år. Fra 1849 dog til 38. år. Værnepligtige, der var rejst til byerne, indførtes i lægdsrullen under det nærmeste landlægd, men fra 1843 kom der særlige lægdsruller for de værnepligtige i købstæderne. Fra 1802 indførtes der særlige søruller for såvel købstæderne som for sølimit- distrikterne (kystområderne). Der blev indrettet nye lægdsruller hvert 3. år, efter 1849 kun hvert 6. år, mens der naturligvis førtes af- og tilgangs- lister for hvert år. Lægdsrullerne giver oplysning om fødested, alder, faderens navn og om flyt- ninger. Se også stavnsbånd.

Læs: betegnelse for omfang i vægt eller volumen af det, der kunne transporteres på en vogn. Almindeligvis regnedes 3 travet langhalm til et læs. 3 tønner korn eller 32 lispund hør regnedes ligeledes for et læs.

Løbedegn: betegnelse for en lærer eller discipel fra en latinskole som betjente degneembederne inden for en omkreds af 2 mil fra købstæderne.

Lønsæd: se naturalløn.

Løskynde: forkynde opsigelse af en kontrakt eller lignende forpligtelse.

M

Magistrat: samling af personer, der udgør en bys øvrighed.

Majdag: den 1. maj.

Mangletræ: manglebræt. Var meget yndet som trolovelsesgave. Anvendtes sammen med en manglestok til tøjrulning. Var udført som et bræt, glat på undersiden og forsynet med et håndtag. Oversiden blev et yndet sted for placering af karvesnitmønstre. De ældste bevarede er sandsynligvis fra omkring 1600.

Manteau: manto. Lang, vid damekjole.

Manu propria: underskrevet med egen hånd, det modsatte af "med påholdende pen".

Maritus: ægtefælle.

Mark: møntenhed. = 16 skilling. I 1873 omregnet til 33 1/3 øre.

Martini: Mortens dag den 11. november. Var tidligere betalingstermin.

Mater: moder.

Matrikel: fortegnelse over landets faste ejendomme. Den første matrikel udarbejdedes 1662. Den afløstes af Frederik d. III matrikel af 1664.

Under Christian d. V udarbejdedes matriklen af 1688 som igen blev afløst af matriklen af 1844. De omfattende forarbejder til matriklen af 1844 er af stor værdi for den lokalhistoriske forskning.

Medicus: indtil 1838 betegnelsen for en universitetsuddannet læge i modsætning til en kirurg (se dette).

Med påholdende pen: hjælp til en der underskriver og som ikke selv kan skrive. En person, der holder pennen (med ført pen).

Memorial: en erindringskrivelse eller ansøgning.

Mensa ambulatoria: betegnelse for en gammel skik, hvor skoleholderen gik fra gård til gård for at få sin kost og sit underhold. Faldt bort efter skolereformen fra 1814.

Michaeli: se Mikkelsdag.

Midfaste: 4. søndag i fasten (laetare).

Mikkelsdag: den 29. september. Tidligere betalingstermin.

Mil: længdemål. En mil = 12000 alen = 7,53248 km. Officielt afskaffet 1907.

Milepenge: afgift for vognmænd. 4 skilling pr. mil for hvert spand heste. Ophævedes i 1829.

Modersyge: gammelt folkeligt navn for hysteri.

Monsieur: titlen anvendt i 1700-årene om mænd, der socialt stod højere end den almindelige bonde eller borger, f.eks. om studenter eller degne. For kortes ofte MONS. eller M^r.

Mor: vatret stof af silke eller kameluld, glat stribet eller blomstret også med indvævede guld- eller sølv tråde.

Mortuus: død.

Musket: oprindeligt et særlig gevær med tung pibe og flad kolbeform. Senere betegnelse for et almindeligt fodfolksgevær.

Musketer: soldat af fodfolket.

Musselin: meget fint, blødt uldstof eller bomuldsstof.

Mønsterskriver: medhjælper hos indrulleringschefen. Mønstringsskriver.

Månesyge: folkelige betegnelse for sindsyge og epilepsi.

N

National soldat: soldat udskrevet til et af de nationale regimenter i modsætning til en hvervet (geworben) soldat. Den første nationale hær blev oprettet i 1614 men blev opløst igen i 1680'erne. I 1701 genopstod en national hær under betegnelsen landmilitzen. Denne var dog opløst i perioden 1730-1732 og i perioden 1768-1774 var det hovedsageligt hvervede regiment der indgik i hæren. I 1803 op hævedes hvervningen, hvorefter alle regimenter blev nationale.

Natmand: rakker, skarpretterens hjælper som i ældre tid ordnede natrenovationen, flåede selvdøde kreaturer, kastrerede dyr o.l. Var ofte på vandring.

Naturalisation: lovfæstet optagelse af en udlænding som statsborger i samfundet.

Naturalløn: løn til tjenestefolk og husmænd erlagt i kost og logi, korn og andre fødevarer samt beklædningsgenstande. Lønsæd var en særlig form for naturalløn. Den bestod i at en tjenestekarl eller husmand af en bonde fik overladt et stykke jord til at dyrke og høste. Han fik så rådighed over hele udbyttet.

Natus: født.

Nederfældig: betegnelse på en part i en retssag, der havde forspildt sin ret ved f.eks. at udeblive trods lovlig indstævning. Også om en dommer der fik en dom underkendt af overinstansen.

Nervefeber: gammelt navn for tyfus.

Notarialprotokoller: protokoller med registrering af alle notarialforretninger. De indeholder et stort materiale af akter og breve vedrørende forretningslivet og af testamenter o.l. De i København førte notarialprotokoller er bevaret fra 1768. Udenfor København går de tilbage til 1738 og undtagelsesvis længere.

Nød: et stykke kvæg.

O

Obiit: han (hun) døde.

Offentligt skrifte: bekendelse af synd i hele menighedens påhør, når en person havde forsyn-det sig mod kirkens bud. Indførtes i kirkebøger-ne.

Oksehoved: gammelt dansk rummål især for vin. 236 potter = 228 l.

Oldermand: leder af en landsby. Valget af en oldermand gik på omgang mellem bymændene. Han fungerede eet år ad gangen. Formand for et håndværkerlav.

Olmerdug: stof med hør- eller bomuldstrend og uldent islæt til betræk på dyner og puder.

Omdrag: henstand. Eftergivende. Fradrag.

Omgangsfolk: fattige, som gik på omgang, d.v.s gik fra gård til gård og fik deres underhold. Denne forsørgelsesform var stadig i brug i slutningen af 1860'erne. Anvendtes især for enlige mandspersoner.

Omgangsskole: skole, der ikke rådede over undervisningslokaler, hvorfor undervisningen måtte foregå på omgang i hjemmene, hvor lærerne også fik kost og logi. Lærerne var sjældent eksaminerede og der undervistes som regel kun om vinteren. Se mensa ambulatoria.

Omslag: den termin, hvortil gæld skal betales eller rente svares.

Onera: byrder.

Opbud: at overlade alt sit gods til sine kreditorer, som derefter deler det imellem sig. Ordningen medførte den fordel for skyldneren, at han således fik adgang til at afgøre sine pengeforpligtelser, ved at hans ejendele udlagdes til kreditorerne som betaling. Han undgik derved at komme i gældsfængsel. Blev ophævet i 1858.

Opgæld: det man betaler eller får for et værdipapir ud over dets pålydende værdi, eller betaler for en værdigenstand ud over indkøbsprisen.

Opholdsmand: aftægtsmand.

Opladelse: overdragelse af en fæstegård fra een fæster til en anden med husbondens tilladelse på betingelser, som fæsterne enedes om.

Ordele: dømme, afgøre.

Ort: 1/4 af en møntenhed, et mål eller en vægt. Fra 1861 i Danmark = 1/10 kvint = 1/2 gram.

Overager: mark der for længere eller kortere tid ligger udyrket hen som græs jord. Overdrev.

Overcomplet: ved anvendelse i lægdsruller betyder betegnelsen en overtallig eller overflødig soldat.

Overdrev: yderdistrikt omkring en by. Betegnelse fra jordfællesskabets tid om et område, der stadig henlå til græsning. Uopdyrket land.

Overøvrighed: instans mellem regering og den lokale underøvrighed. Tidligere stiftsamtmanden og biskoppen. Nu amtmændene.

P

Pandepude: rektangulært pandebind af sort fløjls eller silke, kantet med sorte kniplinger. Båret af kvinder ved festlige lejligheder indtil begyndelsen af 1800-årene.

Pallask: et blankvåben med lige kling og bøjlefæste. Anvendtes af det tunge rytteri.

Parentes: forældre.

Pas: legitimation. Kan også betyde skudsmål eller anbefaling.

Pascha: påske.

Patent: et dokument, hvorved et privilegium eller rettighed tilsikres. Et dokument hvorved rang eller titel tildeles. Kundgørelse. Åbent brev.

Patrinus: mandlig fadder.

Patronymikon: Fadersnavn, d.v.s. et navn der ender på -sen (-søn) eller -datter. Ofte dog kun på -s.

Peblinge: små disciple i latinskolerne.

Peloton: en taktisk enhed i en bataillon, som i 1700-årene var opdelt i 8 peletoner uden for kompagniiinddelingen.

Pensionarius: forpagter.

Pentecostes: pinse.

Perpetuere: anvendtes om tiende eller lignende, der blev henlagt til en institution, f.eks. hospital eller skole som en vedvarende indtægt.

Persil: de enkelte landgildeposter som korn, smør, vin o.s.v. kaldtes persiller.

Petita: personlige ansøgninger om tilladelse til at indstille sig til embedseksamener. Er delvist bevaret fra 1736-1905 ved Rigsarkivets fakultet-sarkiver. Ansøgningerne indeholder ofte rigeholdige personlige oplysninger.

Pinas: betegnelse for en chalup. Tidligere et skonnertrigget sejlskib.

Pink: et sejlskib med 3 master. De to forreste var fuldriggede og den agterste skonnertrigget. Anvendtes som handelsskib i 1600- og 1700-årene.

Pitser: signet. Forvanskning af det tyske ord Petschier.

Pligthus: hus, der ikke måtte nedlægges. I udstykningsloven af 1897 defineres pligthus, som et avlsbrug, på hvilken der hviler en forpligtelse til at opretholdes som husmandsbrug. Dets tilliggende måtte ikke nedbringes under 1 1/2 tønne land boniteret mål.

Pligtsarbejde: hoveri. Arbejdsydelse, pålagt af det offentlige.

Pløjedage: betegnelse for de dage, da bønderne skulle møde med forspændt plov til hoveriet. Det mest krævende hoveri. I 1771 blev en plovdays værdi anslået til 48 skilling mod 24 skilling for en spanddag og 12 skilling for en gangdag. Hoveriet af en gård på 6 tønder hartkorn blev fastsat til 12 pløjedage, 24 spanddage og 96 gangdage.

Pokker: gammelt navn for syfilis.

Pot: rummål. En pot = 0,966 l.

Primogenitur: førstefødselsret.

Prinsessestyr: skat til brug for medgifter og udstyr for prinsesser, der bortgiftedes. Det var skatter af alt hartkorn og procent- eller kopskab efter livsstillingens og indtægternes art. Anvendt sidste gang i 1749.

Privet: hemmeligt rum. Retirade. Skulle anbringes mindst een alen fra gaden og nærmeste nabo.

Proband: den person, der vælges som udgangspunkt ved en anetavle. Den, hvis forfædre opføres på anetavlen.

Profos: den, der skulle eksekvere idømte legemsstraffe. Arrestforvarer.

Prokurator: sagfører.

Pro memoria: "til støtte for hukommelsen". Anvendtes ofte på breve, der omhandlede et andragende, bønsskrift eller en erklæring. Også anvendt som overskrift på breve til myndigheds-personer. Forkortes: P.M.

Proveniens: oprindelse, herkomst.

Provstearkiver: indeholder korrespondance, forskellige indberetninger fra præster, skifte-, overformynderi- og auktionsprotokoller med tilhørende dokumenter, skole- og fattigvæsen-sager, visitatsbøger og herredsbøger m.v.

Præceptor: huslærer. En professor ved universi-tetet, som havde tilsyn med studenternes studier og levned (privatpræceptor). Privatpræceptorin-stitutionen ophævedes 1839.

Præklusion: bortfald af en ret, såfremt den ikke er gjort gældende af den berettigede efter at han er blevet opfordret dertil.

Præsentationsbøger: del af søetatens arkiv, som rummer Holmens mønsterskrivers registre-ring af det faste mandskabs navn, fødested, alder og tjenestetid.

Præskription: forældelse. Bortfald af en ret.

Præstearkiver: hovedsageligt kirkebøger og til-lysningsbøger (lysning til ægteskab), forlover-protokoller, bøger over altergæster og forskellige

korrespondancesager m.v. Endvidere arkivalier vedrørende skolevæsen, fattigvæsen og sogneforstanderskab, kirkeregnskaber og vaccinationsprotokoller (liber daticus). Kan også omfatte nogle folketællingslister.

Præstetiende: se tiende.

Puffe: en polstret trækasse som sidde- og gemmemøbel. Anvendelsen går tilbage til ca. 1850.

Publice absolutio: se offentlig skrifte.

Pund: gammel vægtenhed = ca. 500 gram. Kan også være ældre kornmål (3 á 4 tønder) som anvendtes i forbindelse med landgilden.

Pyramide: ofte betegnelse for en trekantet væghylde. Amagerhylde.

R

Raling: se rålænge.

Rallik: dårlig hest.

Ransonpenge: afgift, som skulle udredes af søfolks hyrer til brug for løskøbelse af søfolk, som blev taget til fange af sørøvere. Ophævet 1827.

Realregistre: se skøde- og panteprotokoller.

Reces: overenskomst, forordning, lov. Se afsked.

Recognition: betegnelse for faste årlige afgifter til amtstue eller gods fra ejere af møller, kroer, brænderier, høkerier og håndværkerkoncessioner m.m. Også om forpagtningsafgifter af lade- og hovedgårde og jagt. Betegnelsen blev især anvendt i Sønderjylland.

Reditus festivales: indtægter på højtidsdage. Betegnelsen bruges ofte i herredsbøger, stiftsbøger o.l. om offer og afgifter, der betales til jul, påske eller Sct. Hansdag.

Redsler: ydelser, afgifter, hvad der udredes i årlig skat og landgilde af bonden til godsherren, kongen eller kirken.

Regimentsskriver: militær embedsmand ved de nationale regimenter, der administrerede de store ryttergodser og sørgede for mandskabs og hestes underbringelse og forplejning. Efter rytterdistrikternes ophævelse bestyrede han kronens ejendomme.

Registre og tegnelser: kopibøger som danske kancelli førte indtil år 1800. Registrene omfattede de såkaldte åbne breve, indledt med formelen "Vi gjøre alle vitterligt". Tegnelserne omfattede de såkaldte lukkede breve, indledt med formelen "Vor synderlige Gunst tilforn".

Reluition: indfrielse af et pant eller tilbagekøb af en ejendom, solgt med forbehold af reliutionsret.

Remonte: ung militærhest, der endnu ikke er afrettet.

Ren: også benævnt agerren. Den rende eller fordybning, der dannede skel mellem to agre. En opløjet strimmel jord.

Rentekammeret: kollegium, der administrerede landets finansielle forhold.

Repartition: skatteligning. Fordeling af arv.

Reserverulle: se lægdsrulle.

Retsbetjentarkiver: overrettens og underrettens arkiver indeholdende tingbøger, justitsprotokoller, voteringsprotokoller og domprotokoller med

tilhørende sager samt arkivalier vedrørende tinglysningsvirksomhed, skiftevæsen, overfor-mynderivæsen, auktionsvæsen og kongens fogeds embede. Herudover arkivalier vedrørende arrestvæsen, pasvæsen, tilsyn med rejsende og med tjenestefolk samt mistænkelige personer, karantæne- og næringsvæsen, tiendevæsen, udskrivningsvæsen og en omfattende korrespondance med lange rækker af journaler og kopibøger.

Reversal: en skrivelse, hvor man forpligter sig til noget. Reversalfæstebrev er en afskrift af fæstebrevet, der forsynet med fæsterens underskrift beholdes af ejeren, mens fæsteren får det originale fæstebrev.

Ridefoged: proprietærens stedfortræder som leder af godsets administration. Ofte benævnt forvalter eller inspektør. Hans vigtigste hverv var opsyn med bønderne. Han skulle opkræve deres skatter og organisere hoveriet. Han kunne mange steder sætte bønderne til og fra gårdene. Han udtog karle til soldatertjeneste og kunne straffe bønderne med prygl, træhest og hundehul. Han lønnedes godt og havde ofte gode ekstra indtægter og endte tit som forpagter eller godsejer.

Rigsbankdaler: = 1/2 speciedaler = 6 mark á 16 rigsbankskilling. Omregnedes ved den skandinaviske møntunion 1873 til 2 kroner.

Rigsort: møntenhed = 1/4 rigsdaler.

Robbe: sæl.

Rode: længdemål. = 10 fod = 3,13 m. Som markmål = 9,85 m.

Rolling: se rålænge.

Rollænge: se rålænge.

Rugdreng: dreng der blev uddannet til at træde i en militær institutions tjeneste og som løn fik et par skæpper rug om måneden.

Rye: groft, loddent, uldent stof. Filt.

Rytterbonde: fæstebonde på et ryttergods, der havde pligt til at stille en fuldt udrustet rytter.

Rytterdistrikt: En samling ryttergodser. Fra ca. 1720 fandtes 12 distrikter (6 på Sjælland, 1 på Falster, 1 på Lolland, 1 på Fyn og 3 i Jylland), som hver havde pligt til at underholde et rytterregiment. Se ryttergods.

Ryttergods: kronegods, der ved Christian d. V hærreform henlagdes til de nationale regiments underhold og som i 1720 inddeltes i 12 rytterdistrikter.

Ryttergård: en gård under ryttergodset.

Rytterhest: hest, egnet til brug ved rytteriet. Også om de heste, der fra 1774-1851 af herregårde og sognepræster skulle leveres til det nationale rytteri.

Rytterholdspenge: den afgift som rytterbønderne skulle udrede efter at rytterindkvarteringen var forlagt fra ryttergårdene til hovedgårdene.

Rytterskoler: betegnelse for de 240 skoler som Frederik d. IV oprettede i landets 12 rytterdistrikter i årene 1721-27 med 10-25 skoler i hvert distrikt.

Rådstueprotokoller: indholder referat af magistratens forhandlinger og redegørelse for de sager, der er forhandlet med magistraten. Som regel også optegnelser om borgerskabsedens aflæggelse m.v.

Råling: se rålænge.

Rålænge: stuehus, stuelænge i en gård. Nordjysk betegnelse.

S

Saddehus: hus bygget af græs- eller lyngtørv. Anvendtes i forrige århundrede til både stald og beboelse af nybyggere på den jyske hede.

Samfrænde: en efterlevende ægtefælle, der fik tilladelse til at hensidde i uskiftet bo med umyndige børn, kunne få bemyndigelse til - f.eks. ved indgåelse af nyt ægteskab - at skifte ved samfrænder, når skiftet fandt sted før børnene blev myndige. Samfrænderne kunne være fælles slægtninge på faderens og moderens side, men behøvede ikke at være det. De foresloges af efterlevende ægtefælle og beskikkedes af øvrigheden. Samfrændeskifte bortfaldt ved arveloven af 1845.

Schout: betegnelse på en foged, skifteforvalter og formand for det kommunale råd i det hollandske samfund i Store Magleby på Amager. Schoutens arkiv er kun bevaret fra 1800-1821. Der fandtes ligeledes en schout i Ny Hollænderby (Frederiksberg) fra 1651-1699.

Selvejer: landbruger, som selv ejede sin jord. Kaldes også ejendomsbonde eller blot bonde. Selvejere benævnes også som kronens bønder eller skattebønder.

Senator: medlem af byråd. Sønderjysk betegnelse.

Septuagesima: 9. søndag efter Helligtrekonger.

Sepultus: begravet.

Series pastotum: præsterække. Fortegnelse over et sogns præster ofte malet på en tavle ophængt i kirken.

Sieigneur: betegnelse for en fornem herre i 1700-årene. Forkortes i almindelighed = S^r.

Sirts: tæt lærredsvævet bomuldsstof.

Sise: forkortelse for accise.

Skattebonde: se selvejer.

Skattemandtallerne: registre over indtægterne ved de ekstraordinære skatter og omfatter alle skatteyderne.

Skattetønde: betegnelse for det ligningsgrundlag man anvendte i Sønderjylland fra 1802 hvor man gik bort fra det gamle ligningsgrundlag, ploven.

Skifte: deling.

Skiftedage: de dage da tjenestefolkene skiftede plads. Også kaldet fardage. Fra gammel tid var skiftetiden påske og Mikkelsdag den 29. september, men ændredes 1770 til 31. december og 30. juni.

Skifteprotokol: arkivalie der giver oplysninger om arvinger, boopgørelse, arveladerens økonomiske status m.v. Skifteprotokollerne findes på landsarkiverne, men for at finde et bestemt skifte, må man først finde frem til under hvilken jurisdiktion vedkommende sag har sorteret.

Skilling: mindste møntenhed fra 1625 = 1/16 mark. Skilling omregnedes i 1873 til 2 øre.

Skippund: vægtenhed = 20 lispund = 320 skålpund = 158,72 kg.

Skok: mål for 3 snese = 60 stk.

Skorsten: kanal, der tjener som aftræk for røgen fra et ildsted. Åbent ildsted i et hus.

Skotrok: spinderok med stort hjul.

Skrubler: en arbejder i en klædefabrik. Den første grove kartering af ulden kaldes skrubling.

Skuddet mål: rigeligt mål, især af korn og mel, som er rystet sammen i skæppen så det fylder mindre.

Skudegæld: se åregæld.

Skudsmål: helt fra 1682, var det påbudt at tjenestefolk skulle have skudsmål af deres sognepræst, når de rejste til et andet sogn. I 1832 skulle tjenestefolk have skudsmålsbøger, hvori husbonden skulle give vidnedsbyrd om deres tjeneste. Afskaffet 1921.

Skuffebarn: et barn som for eksempel en ugift mor anonymt havde lagt i den kasse, som var opstillet ved Frederikshospitalet (fødselstiftelsen). Ordningen er fra 1771.

Skyld- og panteprotokoller: betegnelse for de protokoller, der indeholder en oversigt over den enkelte persons gæld eller gæld der var lyst på en bestemt ejendom, kun anvendt i Sønderjylland.

Skæppe: rummål for korn = 4 fjerdingkar = 17,388 ltr. Som markmål = ca. 689,5 m².

Skøde- og pantebøger: protokoller, hvor skødernes, pantebrevenes og servitutternes fulde ordlyd er indført. Protokollerne førtes kronologisk, tingdag for tingdag. Til nogle protokoller hører navne- og stedregistre - enten indhæftet eller i særskilte bind - men som hovedregel gælder, at man skal kende tinglysningsdato og/eller bindbetegnelse med sidetal for at kunne slå det ønskede op. Nøglen til at benytte de nyere skøde- og panteprotokoller er realregistre, hvori en dobbeltside er forbeholdt hver matrikelnummer. Landdistrikternes realregistre anlagdes ca. 1850, men de rummer ofte oplysninger om ældre tinglysninger. De fleste købstæders realregistre begynder tidligere, men er ført på forskellig måde. Uden for købstæderne er mængden af skøder begrænset før ca. 1800, hvor de fleste landejendomme endnu var fæstegårde og -huse. Arvefæste tinglystes dog som ejendom. De københavnske realregistre, opdelt i bind for de enkelte kvarterer, danner eet

sammenhængende system, oprettet 1759, som ikke siden er omskrevet i sin helhed. Henvisninger herfra gælder ikke skødeprotokollerne, men rækken af ekstraprotokoller, som er kronologisk førte uddrag af alle stedfundne tinglysninger. Før oprettelse af realregistre kan brandforsikringsprotokollerne være en værdifuld hjælp til identifikation af ejendomme, både i by og på land. Brandforsikringsprotokollerne er anlagt topografisk og omskrevet med mellemrum i tiden 1800 - 1870.

Skålpund: vægtenhed = ca. 500 gram.

Sletdaler: gammel møntenhed = 4 mark. Også benævnt slettedaler.

Sletpund: betegnelse for det alm. danske pund, skålpund i modsætning til bismerpund og lispund.

Smakke: fladbundet sejlbåd ofte anvendt til færgefart.

Småredsler: ydelser ved småkreaturer, fjerkræ, æg m.v. af mindre værdi, som udgjorde et tillæg til landgilden. Også om ydelser beslægtet med tiende til præst og degn (småredseltiende).

Snapsting: betegnelse for det første ting efter jul eller påske. Specielt om det første landsting i Viborg efter Helligtrekonger.

Sognefoged: en af amtmanden udnævnt foged, der skulle varetage politimæssige opgaver. Han var samtidig lægdsmand og pantefoged og foretog registreringsforretninger i mindre dødsboer. Fra 1922 tillige giftefoged.

Solemnisere: stadfæste lovformeligt. Anvendtes hyppigt i sønderjyske skøder og kontrakter.

Spanddage: dage, hvor bønderne skulle stille til hoveri med et spand (to) heste og vogn og køre gødning, sten og andet. Særligt mange spanddage måtte ydes i hø- og kornhøstens tid. Bønderne måtte også stille med harve og tromle og andre redskaber til markarbejdet. I 1771 ansattes værdien af en spanddag til 24 skilling, 12 skilling for en gangdag og 48 skilling for en pløjedag.

Speciedaler: se rigsbankdaler.

Sponsatus: trolovet.

Sportler: vederlag til embedsmænd for udfærdigelse af stævninger, bevillinger o.l.

Sprinkler: gammel betegnelse for plettyfus.

Spurius: uægte barn.

S.T.: forkortelse af salvo titulo, som betyder "med forbehold af titlen". Anvendtes f.eks. i indledningen i et brev for at undgå at opremse alle den pågældendes titler og for ikke at komme til at anføre en forkert titel.

Staldøksne: stude, der fedes på stald i modsætning til græsøksne.

Stambøger: anvendes militært om bøger med personlige oplysninger om officerer, underofficerer og menige. Indført i 1746 og er som regel bevaret fra 1765 i Hærens arkiv.

Stater: fortegnelse over embeders og fags udøvere.

Stavnsbånd: Lovbestemmelser fra tiden 1733 - 1788, der hindrede bønderkarle, inden for visse aldersgrænser, i at forlade det gods, hvor de var født. Bestemmelserne omfattede også optagelse i reserverullen. Aldersgrænserne var oprindeligt fra 14. - 36. år, men udvidedes 1741 - 1742 til 9. - 40. år og i 1764 yderligere til 4. - 40. år. Baggrunden for stavnsbåndets indførelse var en voksende flugt fra landbruget, bl.a. på grund af dårlige forhold for landbruget i almindelighed og for bønderne i særdeleshed. Bestemmelserne skulle således sikre godsejerne den nødvendige arbejdskraft og samtidigt sikre grundlaget for udskrivning af værnepligtige til militsen. Stavnsbåndet ophævedes i 1788 og der blev truffet en række foranstaltninger for at lette fæstebønders overgang til selveje. For de værnepligtiges aldersklasser blev der af militære hensyn fastsat en 12-årig afviklingsperiode indtil år 1800, hvor det udskrevne mandskab blev løst fra stavnsbåndet.

Stede: ved at stede eller fæste en gård fik fæsteren brugsret hertil mod at yde landgilde og hoveri. Ved fæstemålets indgåelse betalte fæsteren stedsmaal. Se indfæstning.

Stegers: stegehus, rum i et hus hvor madlavning eller ølbrygning finder sted.

Stervbo: dødsbo.

Stiftsbefalingsmand: stiftsamtmænd.

Stiftsøvrighed: fælles betegnelse for biskoppen og stiftsamtmænd som stiftets øverste myndighed.

Stillingsmand: en person, der påtager sig at aftjene værnepligten for en anden. Ordningen ophævet 1867.

Stodderkonge: se fattigfoged.

Stokkelag: se fag.

Stokkemænd: deltager i et lokal ting, retsvidne.

Stokmestre og stokkeknægte: fangevogtere og opsynsmænd ved købstadens kommunale fængsel.

Strandløber: en der havde tilsyn med at toldlovens bestemmelser blev overholdt og at varer kun blev indskibet og udskibet på de forordnede toldsteder.

Stri: blårlærred af hør eller hamp.

Strøgods: bøndergods, spredt liggende, der lå over 2 mil fra den sæde gård, ladegård el. lign., hvorunder det hørte. Det kunne ikke udnyttes igennem hoveri, hvorfor hoveriet blev betalt med en særskilt pengeydelse, der var ganske stor.

Stykjunker: laveste militære officersgrad. Elev i artillerikadetakademiets ældste klasse.

Styr: ældre betegnelse for skat.

Styver: hollandsk mønt. I Danmark betegnelse for en toskilling.

Sub hypotheca bonorum: med pant i ejendommen.

Successor: efterfølger til et embede eller en arving.

Sukkerdun: fint ostindisk kjolestof af bomuld.

Superkargo: en person, der fulgte med et handelsskib for på ladningens ejers vegne at føre tilsyn med godset og forestå salget af det.

Supplicant: ansøger.

Supplikbøger: kancelliets journaler over indkomne breve med resume og registre.

Susceptrix: gudmoder.

Sædedegn: en fast bosiddende degn i modsætning til en løbedegn.

Sædegård: stor gård, hvor ejeren boede i modsætning til en gård, som udelukkende tjente landbrugsmæssige formål f.eks. en ladegård.

Sættergårdsmand: betegnelse fra Sønderjylland for en person, der midlertidigt overtog en ejendom for en umyndig arvtager. En sættermand var oftest arvtagerens stedfader.

Sætter og topper: se fontange.

Sølimit: distrikt ved kysten, hvor der blev udskrevet værnepligtige til flåden.

Sørulle: Indført 1802. Heri optoges alle søfolk og fiskere såvel i by som på land. Desuden også bondesønner, der boede langs kysterne. Mandskabet opdeltes i 3 forskellige ruller, en ungdomsrulle fra 0-15 år, en hovedrulle fra 16-50 år og en ekstrarulle for mandskab over 50 år. De indrullerede blev delt i fire klasser: helbefarne, halvbefarne, søvante og usøvante. Fra 1861 indførtes alle i den almindelige lægdsrulle.

Søsterlod: se broderlod.

T

Tabuletkræmmer: bissekræmmer.

Tamperdag: fire kvartårige fastedage i den katolske kirke, hvor tamperretten holdtes. Se emmerdag.

Tamperret: betegnelse for domstol, der behandlede ægteskabssager.

Tamperretsprotokoller: indeholder domme i ægteskabssager. Findes som regel i bispearkiverne i landsarkiverne. Tamperretten afskaffedes 1/12-1797.

Tavelet: hængehylde, pyramide (amagerhylde).

Tavlepenge: indtægter til sognets fattigkasse som blev opkrævet i kirken. Menigheden kunne henlægge gaverne til sognets fattige på en tavle. Deraf navnet.

Tegnelser: se registre.

Testes: vidner. Testes baptismi = dåbs vidner.

Testimonium paupertatis: bevis for uformuenhed.

Tiende: en kirkeafgift der påhvilede landbruget og som svaredes in natura. På landboreformerens tid omsattes tiende til en fast årlig ydelse,

som svarede i korn eller penge på grundlag af kapitelstaksterne. Afskaffet i 1916. Se kirketien-
de.

Tiggertegn: bevis for at en person havde til-
ladelse til at tigge p.g.a. uforskyldt fattigdom.

Til- og afgangslister: lister over personer, der
flyttede til og fra sognet med angivelse af,
hvorfra de var kommet og hvortil de var rejst.
Ofte indført i kirkebøgerne fra 1812. Præsternes
pligt til at føre til- og afgangslister ophørte
1875.

Tingstud: en person, som optræder til støtte for
en anden på tinge. I nedsættende betydning en
uduelig prokurator.

Tingsvidne: vidnedsbyrd afgivet i retten (her-
redstinget). Protokoludskrift med gengivelse af
vidnesbyrdet.

Tjener: en bonde, husmand eller møller, der
havde fæstet et brug.

Tomme: gl. længdemål. En dansk tomme =
2,6154 cm.

Trave: parvis opstillet række eller hob af korn-
neg på marken. Optællingsenhed for kornneg,
langhalm, tagrør o.l. som varierer i de forskelli-
ge landsdele.

Tresur: stort skab til opbevaring af kostbare
ting som sølvtoj, tin og fajance.

Trinitatis: kirkefest for treenigheden. Henlagt til søndag efter pinse og alle de følgende søndage i kirke året tælles efter denne søndag, som tidligst daterer sig til den 17. maj og senest den 20. juni.

Trolovelse: en højtidelig bortfæstelse af en kvinde i vidners nærværelse. Den havde oprindeligt fuld retsgyldighed, medens den kirkelige vielse betragtedes som en ceremoni. Den retsgyldige trolovelse ophævedes 1799.

Tutor: formynder.

Tvældemosel: se musselin.

Tylvt: mængdemål. 12 stk. Især anvendt om lægter og brædder.

Tysk kancelli: kollegium, som havde styrelsen af hertugdømmernes kongelige del og de udenrigske anliggender under sig.

Tægtefæ: kreaturer, der græssede uden for deres ejers lod. Når de blev indfanget kunne ejermanen idømmes en bøde. Også anvendt om kvæg, der er sat på græs i bymark eller overdrev mod betaling.

Tæring: tuberkulose, svindsot.

Tømmer: mængdemål. 40 stk. Især anvendt om huder og skind samt fisk.

Tønde: rummål = 8 skæpper. En tønde korn = 139,1 liter. En tønde øl = 131.39 liter. En tønde kul = 185,5 liter. En tønde tjære = 115,8 liter. En tønde hartkorn er en enhed for ansættelse af en gårds værdi. En tønde land er et arealmål, oprindeligt for det jordstykke, hvori der kunne sås en tønde korn. Senere fastsat til et areal svarende til ca. $5516 \text{ m}^2 = 8 \text{ skæpper}$.

U

Udflytning: gårdenes udflytning fra landsbyerne til markerne. Se udskiftning.

Udsigelse: sønderjysk betegnelse for fastsættelse af de mødrene arveparter, som skulle udredes ved børnenes myndighedsalder. Det skete uden retslig indblanding.

Udskiftning: de enkelte landsbyers og ejendommers udskillelse fra jordfællesskabet. I 1769 blev der åbnet mulighed for, at den enkelte lodsejer kunne få jord, der svarede til, hvad han hidtil havde haft spredt flere steder, udlagt i en samlet lod på grundlag af opmåling og taksation. Samlede udskiftninger af landejendomme i landsbyerne foregik i hovedsagen i perioden 1770-1830. For at undgå udflytning og alligevel få hver ejendoms jord samlet, blev der ofte anvendt stjerneformig udflytning, d.v.s. at jordene deltes i lange kileformede lodder med skellene strålende ud fra by til markskel.

Udskud: udskrivning til udskud betyder udskrivning af udvalgte våbenduelige mænd til militærtjeneste. Også om et udvalg eller kommission. Tillige om udbygning på et hus.

Udsæd: sædejord. Såning især om korn. Det at frø af planter sår sig selv. Såsæd.

Uldenskjorte: underdragt, ofte af kostbart stof, forsynet med sølv knapper.

Undertagsmand: en person, der modtager undertægt.

Undertægt: det samme som undertag eller aftægt. Ydelser, der kontraktmæssigt tilkom den, der havde afstået sin ejendom, fra den som havde over taget ejendommen. Ydelserne udgjorde hel eller delvis betaling for overtagelsen.

Ungnød: ungvæg.

Universitetsmatriklerne: protokoller over indskrevne studenter ved universitetet. Er et vigtigt personalhistorisk kildemateriale.

Upligt: skade. Især om den skade der skete ved forhugning af skov.

Uxor: hustru.

Uærlig: betegnelse for en person som ingen "ærlige" folk ville have omgang med f.eks. en rakker eller en natmand.

V

Vadmel: groft, heluldent stof.

Vandhus: retirade.

Variolation: indpodning af materie fra virkelige koppeblærer fra et koppesygt menneske. Senere afløst af vaccination mod kokopper.

Vase: vej, der er dannet af risknipper med påfyldt jord.

Vattersot: sygdom med væskeophobning i vævene.

Vejer og måler: en person beskikket til at kontrollere vægt og mål.

Venia sexus: myndighedsbrev til en kvinde, modsat venia ætatis, som betyder myndighedsbrev til en mand. Dispensation fra bestemmelse om umyndighed.

Vide: se! som henvisning til tekst.

Vidisse: bekræftet genpart af et dokument.

Viduus(a): enkemand, enke.

Villige vidner: vildige vidner.

Vinkelskole: ulovlig skole.

Vinkelskriver: nedsættende betegnelse for en person, der yder juridisk bistand uden at have beskikkelse som sagfører.

Vitaprotokoller: indeholder selvbiografier udarbejdet af teologiske kandidater, som var kaldet til et præsteembede. Findes i de fleste bispearkiver og er indtil midten af 1800- tallet skrevet på latin.

Viverkarl: en gift håndværkssvend, der i anseelse stod tilbage for den ugifte og som oftest måtte nøjes med det ringeste arbejde på værkstedet.

Vornedskab: bønderns pligt til at blive på det gods, hvor de var født. Mod vederlag til husbonden kunne den vornede dog forlade fødegodset. Ophævet i 1702.

Vrøger: sønderjysk betegnelse for en helligdagsfoged d.v.s. een der skulle føre tilsyn med oprettelse af den kirkelige og moralske vandel i sognet. Han kunne tillige være fattigforstander og brandsynsmand.

Værge: se lavværge.

Værneting: den ret, ved hvilken en retssag mod en person skal eller kan anlægges (i regelen vedkommendes hjemting).

W

Waterschout: indehaver af det embede, der skulle føre kontrol med forhyringer af søfolk i København. Nedlagt 1871 og forretningerne overdraget til mønstringsbestyreren. Waterschoutens forhyringsprotokoller indeholder bemandingslister med navn, charge, alder og fødested og registre over skibsførerne. Protokollerne er bevaret fra 1746.

Æ

Ægter: pligtkørsel for husbonden som en del af hoveriet. Fæsteren skulle stille med heste og vogn og foder til hestene. Han kunne dog lade sin karl køre.

Ærvedspenge: se erridspenge.

Ætatis: se aetatis suae.

Ævred: betegnelse for løsdrift på stubjorden. At opgive ævred betød at bryde hegnet ned omkring stubmarken for at give den fri til fælles græsning for løsgående kvæg.

Ø

Ørk: stor kiste, i regelen brugt til klæder og sengetøj.

Øverstestue: opbevaringsrum for familiens klæder og tøj i kister og skabe. Også sengerum for karlene og gæster. Ved festlige lejligheder blev øverstestuen ryddet og anvendt som opholdsrum.

Å

Åbenbar skrifte: offentlig skrifte.

Åbod: forbedring, oprejsning, tillæg, tilgift ved skifte for at lodderne kan udlignes og blive lige gode. Eller tillæg af såsæd, ofte en skæppe af hver tønde. Tillæg til erstatning for skade på anden mands ejendom.

Ådel: kostald.

Åregæld: se åresild.

Åreladning: åbning af en blodåre for at udtømme en del blod. Tidligere almindelig behandlingsmetode for visse sygdomme.

Åresild: afgift af fiskeri fastsat pr. åre.

År og dag: et år og seks uger.

Årsgrode: indtægter.

Ås: under jordfællesskabet betegnelse for en mindre del af bymarken bestående af flere agre der løb i samme retning. Et agerskifte. Også en vandret liggende, bærende tagbjælke.

**Årstal, der kan være til nytte
for slægtsforskeren, udvalgt
for perioden ca. 1650 - 1930.**

- 1652** Alle bønderkarle mellem 16 og 40 år indregi-
streres for at tilvejebringe et udskrivningsgrund-
lag for en national hær.
- 1654** Pest hærger landet. Alene i København dør en
trediedel af byens befolkning - over 9000 men-
nesker.
1. maj fastsat som opsigelses- og fratrædelses-
dato for fæstere.
- 1657** Stempelpapirsafgift indføres.
- 1660** Enevældens indførelse.
- Konsumtionen indføres.
- 1662** Lensvæsenet ophæves og lenene omdøbes til
amter.
- Amtsskatter indføres.
- Udarbejdelse af landets første matrikel, kommis-
sionsmatriklen.

1664 Ny matrikel, hvorefter landbrugsjorden inddeles i tønder hartkorn baseret på jordens ydeevne. Det gamle landgilde blev herefter afløst af skatter, pålignet efter jordens værdi.

1671 Greve- og friherrestanden oprettes og i denne nye adel kunne optages enhver, hvis jordbesiddelse var af tilstrækkelig størrelse uden hensyn til familie eller herkomst.

Dannebrogordenen indstiftes.

Der oprettes fire nationale rytterregimenter, i alt ca. 4.000 mand.

Der indføres folkeholdsskat og familieskat.

1682 Skøde- og panteprotokoller indføres i byerne.

1683 Christian d. V danske lov offentliggøres som den første samlede lovbog for hele landet og som bl.a. påbød at der skulle skiftes, før en efterlevende ægtefælle kunne indgå nyt ægteskab.

Et ensartet mål- og vægtsystem indføres.

1688 En ny matrikel er udarbejdet. Landbrugsjorden inddeles herefter arealmæssigt i tønder land og værdimæssigt i tønder hartkorn.

Fæsternes vilkår er forringet, ikke mindst på grund af indvandring af en tysk godsejerstand.

- 1688 Træhest og hundehus kom i anvendelse.
"Dommerkorn" (årlig løn in natura) indføres.
- 1690 Det begyndte at blive almindeligt at bære paryk.
- 1699 Kancelliet begyndte at føre supplikbøger.
- 1700 Indførelse af den gregorianske kalender, som det første år sprang dagene mellem 18. februar og 1. marts over.
- 1701 Værnepligt for bønderkarle indførtes og landmilitisen, som en national hær på over 15.000 mand oprettedes. Landet blev inddelt i lægder som hver skulle stille een soldat. Tjenestetiden blev fastsat til 6 år.
- 1702 Vornedskabet på Sjælland, Lolland og Falster ophæves, undtagen for de bønder, som er født før Frederik d. V's tronbestigelse.
- 1706 Særlige protokoller over embedsansøgninger indføres.
- 1708 Første socialreform.
- 1711 Byldpest i København, hvor over 23.000 mennesker dør - mere end en trediedel af befolkningen.
- 1719 Føring af fæsteprotokol påbudt.

- 1720** Der indføres skat på kareter.
Ryttergodset omlægges.
- 1721** Der indføres adskillige ekstraskatter p.g.a. den store statsgæld.
240 almueskoler oprettes på kronens ryttergods.
- 1728** Storbrand i København, hvorved bl.a. universitetsbiblioteket går tabt.
- 1730** Der indføres straf for tilsidesættelse af de strenge krav om from livsførelse, som den nye vækkelse, pietismen, medfører.
En begyndende landbrugskrise varer til 1736.
Landmilitseren opløses.
- 1731** Den militære tjenestetid for bønderkarle under 29 år sættes til 8 år og for bønderkarle over denne alder til 6 år.
København fik tvungen brandforsikring.
- 1732** Indrullering af godsernes bønderkarle mellem 14 og 40 år.
- 1733** Stavnsbåndet indføres og landmilitseren genoprettes. Værnepligtige bønder mellem 14 og 36 år må nu ikke forlade det gods, hvortil de hører.

- 1736** Konfirmationen indføres, men blev ikke straks af alle præster indført i kirkebogen.
- 1738** Skøde- og panteprotokoller indførtes for landdistrikterne.
- 1741** Der er nu optaget 79.403 bønderkarle i reserverullen, men kun 19.634 er erklæret for tjenstdygtige.
- Det forbydes skræddere på landet, at sy klæder af udenlandske stoffer.
- 1743** Bibøger (protokoller til skøder m.v.) påbudt.
- 1746** Føring af stambøger i hæren påbydes.
- 1749** Prinsessestyr anvendt for sidste gang.
- 1750** Fødselsstiftelsen i København oprettet.
- 1756** København matrikuleret.
- 1761** Købstæderne fik tvungen brandforsikring.
- 1762** Almindelig ekstraskat.
- Hæren sættes på krigsfod (70.000 mand) på grund af en truende krig med Rusland.
- 1764** Stavnsbåndet udvides til at omfatte alle bønder fra det fyldte 4. år - 40. år.

- 1764** Landmilitsens rekruttskole fastsættes til 8 uger og 5 ugers øvelser hvert andet år, så længe militærpligten varede.
- 1769** Den første folketælling gennemføres. Kun det statistiske materiale er bevaret i Rigsarkivet. Dog findes enkelte fuldtallige lister i landsarkiverne.
- 1771** Lov om at børn skulle døbes med familiens slægtsnavn (kun Sønderjylland).
- Københavns skifteretter afløst af en skiftekommission.
- Ved fødselsstiftelsen på Frederikshospitalet opstilles en kasse, (en skuffe i muren, som kunne trækkes ud og skubbes ind) hvori ugifte mødre, anonymt, kan lægge deres nyfødte barn. Heraf udtrykket "skuffebarn".
- 1776** Indfødsretsloven trådte i kraft.
- Forordning om hjemmedåb med fritagelse for, inden for en hvis tid, at lade barnet fremstille i kirken.
- 1781** Forordning om fællesskabets ophævelse.
- 1783** Det forbydes trolovede at flytte sammen før brylluppet.
- 1785** Ny hærordning. Tjenestetiden for landrekrutter fastsættes til 8 år.

- 1787** Folketælling. Den ældste bevarede.
Forordning om fæstebondens retsstilling.
- 1788** Stavnsbåndet ophæves.
Staten overtager udskrivning af soldater. Der føres nu rulle over alle mænd i bondestanden fra fødslen.
- 1791** Landet inddeles i 1656 lægder, der stort set svarer til sogneinddelingen.
- 1792** Arveafgift indføres.
Landbygningernes brandforsikring oprettedes.
- 1795** Ny storbrand i København.
- 1797** Afskaffelse af tamperretten.
- 1799** Trolovelse afskaffes som officiel institution.
- 1801** Folketælling.
Kystmilicien oprettes.
Borgervæbningen reorganiseres.
Landværnet oprettes.
- 1802** En fattiglov udsendes, hvorefter hvert sogn har pligt til at holde personer, der er født i sognet, i live.

1802 Skattetønde (ligningsgrundlag) indført i Sønderjylland.

Der opstilles en national hær af værnepligtige bønder bestående af 35.000 mand i linien og 79.000 mand i reserven.

Særlige søruller for såvel købstæderne som for kystområderne.

1803 Alle regimentter nationale.

Hvervning ophørt.

1807 Københavns bombardement.

1810 Tinglæsning af fæstebreve påbydes.

Tvungen koppevaccination. Indførtes i kirkebogen ved konfirmation og vielse.

1812 Tvungen kirkebogsbogføring med til- og afgangslister. Nyt kirkebogssystem med fortrykte skemaer. Bestemmelse om, at der skulles føres 2 kirkebøger, som aldrig måtte være under samme tag.

Forordning om nye principper for udskrivning til at dække værnepligten i fuldt omfang såvel i hæren som i flåden.

1813 Statsbankerotten.

1814 Landet inddeles i skoledistrikter. Tvungen skolegang fra det 7. år til det 14. år.

Kystmilicien ophæves.

1815 Norge mistes.

Danske soldater, 5000 mand, deltager i besættelse af Frankrig. (Auxiliærkorpset).

1816 En hærforordning fastsætter tjenestetiden til to år og herefter kortere omskolingsindkaldelser i fire år.

Politiet indfører mandstalslister.

Borgerskab gøres til en betingelse for at drive handel.

1818 Danske landbrugsprodukter er af ringe kvalitet og derfor vanskelige at afsætte. Landbrugskrise, der varer til ca. 1828. Bønderne får skattenedsættelser og der oprettes lånefonds for bønderne.

Hartkornsskatter bliver slået sammen til en land-skat.

1820 Landbrugsjorden inddeles i flere skifter (kobbeldbruget) til afløsning af tre-vangs bruget.

Der gennemføres en slags pengeombytning.

1822 Priserne på landbrugsvarer går så langt ned, som de ikke har været siden Christian d. V tid.

- 1823** Landskatten nedsættes på grund af landbrugs-krisen.
- 1825** Priserne på landbrugsvarer begynder langsomt at stige igen.
- 1826** Førings af overformynderiprotokoller udenfor København påbydes.
- 1827** Fattiges vilkår er nu så ringe, at de er nødt til at tigge, hvilket straffes med fængsel eller forbedringshus. Fattigfogeder (stodderkonger) ansættes.
- Ransonpenge (afgift for søfolk) ophævet.
- 1828** Forordning om at børn skulle døbes med både fornavn og efternavn, som skulle bæres uforandret fremover.
- 1829** Ny værnepligtsordning, der fastsætter, at værnepligten også påhviler sønner af møllere, kromænd og skoleholdere på landet. En værnepligtig kan dog stille en anden mand og derved selv blive fri for værnepligtstjeneste.
- 1832** Indførelse af skudsmålsbøger.
- 1834** Folketælling. Landets befolkningstal er nu 1,2 millioner.
- 1838** Almindelig lægeeksamen indføres.
- 1840** Folketælling. Landets befolkningstal er nu på 1,3 millioner.

- 1840** Straf med brændemærkning for tyveri afskaffes.
- 1841** Oprettelse af sogneforstanderskaber og amtsråd.
Bønders pligtarbejde overfor vejvæsen og offentlig pligtkørsel begrænses.
- 1843** De første daguerreotypier fremstilles.
- 1844** En ny matrikel træder i kraft.
Landskatten deles i gammelskat og landskat.
- 1845** Folketælling. Landets befolkningstal er nu på 1,35 millioner. I denne tælling opgives også fødested.
Arveloven vedtages.
Lov om indførelse af realregistre for hele landet.
- 1848** Enevælden ophører. Danske kancelli ophæves.
- 1849** Amtspas afskaffes.
Almindelig værnepligt gennemføres provisorisk (lovfæstes 1849).
- 1849** Herremænds revselsesret overfor gifte husmænd ophæves.
- 1850** Folketælling.

- 1850** "Dommerkorn" ophæves.
Lov om hoveriafløsning vedtages.
- 1851** Der gives tilladelse til borgerlig vielse.
Den jorddrotslige jurisdiktion ophæves.
Konsumtionsskatten ophæves.
- 1853** Koleraepidemi i København.
Halvdelen af de angrebne døde, i alt 4.337 mennesker.
- 1854** Tyendeloven gennemføres.
- 1855** Ny folkeskolelov og lov om sognebåndsløsning vedtages.
Folketælling med anførelse af trosbekendelse.
- 1856** Fattiggasser indføres.
- 1857** Lov om næringsfrihed vedtages.
Derved brydes byernes handelsmonopol.
Dåbstvangen ophæves.
Myndighedsalderen sættes til 25 år.
Lige arveret for kvinder og mænd.
- 1859** Gadenumre indføres i København.

- 1860** · Folketælling.
- 1862** Krak overtager udgivelse af vejviseren i København.
- 1864** Hertugdømmene er nu afstået og befolkningstallet er gået ned fra 2,5 til 1,7 millioner.
- 1866** Kag (afstraffespæl) afskaffes.
- 1867** Ny hærlov, der fastsætter en krigsstyrke på 60.000 mand.
- Stillingsvæsenet (betale en anden for at gøre værnepligtstjeneste) afskaffes.
- Sogneråd oprettes.
- 1869** Et samlet overformynderi for hele landet etableredes.
- 1870** Borgervæbningen ophæves i København.
- Folketælling.
- 1872** Gældsfængsel afskaffes.
- 1873** Fabrikslov, der sætter regler for mindreåriges arbejde.
- Møntsystem med kroner og øre indføres (sammen med den svenske og den nordnordnorske møntunion).

- 1874** Indførelse af civilregistre (personregistre) i Sønderjylland for fødsler, vielser og dødsfald.
- 1875** Det latinske alfabet indføres.
- Præsternes pligt til at føre til- og afgangslister ophører.
- 1880** Folketælling.
- En landbrugskrise medfører omlægning af landbrugsproduktionen fra korn til animalsk produktion. Dette fik afgørende betydning for samfundet.
- 1885** Folketælling, men kun for København.
- 1890** Folketælling.
- 1891** Alderdomsunderstøttelsesloven vedtages. Fattigloven ændres bl.a. med forbud mod bortlicitering af de fattige.
- 1892** Forordning om at der ved dødsfald også skulle anføres afdødes forældres stilling og bopæl i kirkebogen.
- 1895** Folketælling, men kun for København.
- 1899** En husmandslov vedtages, hvorefter der kan oprettes statshusmandsbrug. Lodderne er maksimalt på 8 tønder land. Indtil 1905 oprettedes 1.900 husmandsbrug.

- 1901** Folketælling med nøjagtig angivelse af fødselsdato.
- 1903** Gammelskat og landskat afløses af ejendoms-skatter.
- 1904** Navneloven vedtoges og gav ret til for en ringe betaling at genoptage et tidligere slægtsnavn, der samtidigt hermed blev beskyttet.
- 1907** Lov om metersystemet for mål og vægt vedtages. Loven i kraft fra 1912.
- 1910** Milepæle afløses af kilometersten.
- Kraks Blå Bog udkom første gang.
- 1913** Lov om enkeforsørgelse og arbejderbeskyttelse gennemføres.
- 1917** Stor arbejdsløshed.
- Skatter og afgifter forøges. Landbruget pålægges pligt til at aflevere brødkorn til staten som videresælger det til forbrugerne.
- 1918** En influenza-epidemi, den spanske syge, kræver mange dødsopfre.
- 1919** Len og stamhuse overgår til fri ejendom. Størstedelen af den derved indvundne jord udstykkes til husmandsbrug med statstilskud.

- 1919** Landet inddeles i rets- og politikredse som afløsning for den gamle jurisdiktionsinddeling.
Gæsteretten bortfalder.
- 1920** Genforeningen. De sønderjyske landsdele overdrages til Danmark den 15. juni.
- 1921** Sygekasselov og invaliderentelov vedtages.
Skudsmålsbøger afskaffes.
- 1922** Ny aldersrentelov.
- 1924** Folkeregistre indføres.
- 1926** Lov om kommunal grundskyld.
Landbrugets gældsforhold dårlige.
- 1929** Lov om værn for erhvervs- og arbejdsfrihed.
- 1930** Tugthusstraf og dødsstraf afskaffes.
Begyndende landbrugskrise.

**Alfabetisk stikordsliste
vedrørende begivenheder m.m.
i perioden ca. 1650 - 1930.**

Afstraffelse ved kag	1866
Alderdomsunderstøttelsesloven	1891
Aldersrenteloven	1922
Almindelig lægeeksamen	1838
Almueskoler	1721
Amter	1662
Amtspas	1849
Amtsråd	1841
Arbejderbeskyttelsesloven	1913
Arbejdsløshed	1917
Arveafgift	1792
Arveloven	1845
Arveret for kvinder og mænd	1857
Auxiliærkorps	1815
Bibøger	1743
Blå bog, Kraks	1910
Bombardement, Københavns	1807
Borgerlig vielse	1851
Borgerskab	1816
Borgervæbningen ophæves i København	1870
Borgervæbningen reorganiseres	1801
Brandforsikring	1731, 1761, 1792
Brand i København	1728, 1795
Brændemærkning som straf	1840
Byldpest	1711
Børns arbejde	1873

Civilregistre, Sønderjylland	1874
Daguerreotypier	1843
Dannebrogordenen	1671
Danske kancelli ophæves	1848
Danske Lov	1683
Dommerkorn	1688, 1850
Dødsstraf, afskaffelse	1930
Dåb	1828, 1857
Embedsansøgninger	1706
Enevælde	1660, 1848
Enkeforsørgelseslov	1913
Erhvervsfrihed	1929
Fabrikslov, børns arbejde	1873
Fattiges vilkår	1802, 1827, 1856, 1891
Folkeregistre	1924
Folkeskolelov	1855
Folketælling	1769, 1787, 1801, 1834 1840, 1845, 1850, 1855 1860, 1870, 1880, 1885 1890, 1895, 1906
Fællesskabets ophævelse	1781
Fæsteprotokol	1719
Fæsteres vilkår	1654, 1688, 1702, 1733 1764, 1781, 1787, 1788 1818, 1841, 1849, 1850
Fødselsstiftelsen i København	1750

Gadenumre i København	1859
Gammelskat	1844, 1903
Geworbne soldater, hvervning ophæves	1803
Gotisk skrivemåde	1875
Gregoriansk kalender	1700
Greve- og friherrestanden	1671
Grundskyld	1926
Gældsfængsel	1872
Gæsteretten	1919
Handelsmonopol for byerne	1857
Hartkornsskatter	1664, 1688, 1818
Hertugdømmerne afstås	1864
Hjemmedåbsforordning	1771
Hoveriafløsningslov	1850
Husmandsloven	1899
Hvervning af soldater ophører	1803
Hærlov	1785, 1867
Indfødsretsloven	1776
Influenzaepidemi	1918
Invalidere Lov	1921
Jurisdiktion	1851, 1919
Kirkebøger	1812, 1875, 1892
Kobbelbrug	1820
Koleraepidemi	1853
Konfirmation	1736
Konsumtionsskat	1660, 1851
Koppevaccination	1810

Kystmilicien	1801, 1814
Københavns bombardement	1807
Københavns brand	1728, 1795
Landbrugskrise	1730, 1818, 1822, 1880 1926, 1930
Landgilde	1664
Landmilitsen	1701, 1730, 1733
Landsskatter	1823, 1844, 1903
Latinsk alfabet	1875
Len- og stamhuse	1919
Lensvæsenet	1662
Lægder	1791
Lægdsrulle	1652, 1701, 1704, 1732 1741, 1788
Lægeeksamen	1838
Mandtalslister for politiet	1816
Matrikelvæsen	1662, 1664, 1688, 1756, 1844
Metersystem	1912
Milepæle	1910
Myndighedsalder	1857
Møntsystem	1875
Mål og vægtsystem	1683
National hær	1652, 1671, 1701, 1788 1802, 1803
Navnelov	1771, 1828, 1904
Nordslesvig overdrages til Danmark	1920
Norge afstås	1814
Næringsfrihed	1857

Overformynderi	1826, 1869
Pengeombytning	1820
Personregistre, Sønderjylland	1874
Pest	1654
Pligtarbejde	1841
Prinsessestyr	1749
Realregistre	1845
Rets- og politikredse	1919
Revselsesret	1849
Ryttergods	1720, 1721
Rytterregimenter	1671
Skatter, ligning	1660, 1664, 1671, 1720 1721, 1762, 1802, 1818 1823, 1844, 1851, 1903
Skiftekommission	1771
Skoledistrikter	1814
Skolegang	1814
Skræddere på landet	1741
Skudsmålsbøger	1832, 1921
Skuffebarn	1771
Skøde- og panteprotokoller	1682, 1738
Socialreform	1708
Sognebåndsløsning	1855
Sogneforstanderskaber	1841
Sogneråd	1867
Soldaterudskrivning	1652, 1671, 1701, 1733 1788, 1802, 1829, 1849 1867

Spanske syge	1918
Stamhuse	1919
Statsbankerotten	1813
Stavnsbånd	1731, 1733, 1764, 1788
Stempelpapirsafgift	1657
Stillingsvæsen	1829, 1867
Supplikbøger	1699
Søruller	1802

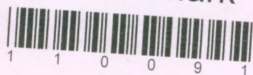
Tamperretten	1797
Tinglæsning af fæstebreve	1810
Trevangsbrug	1820
Trolovelse	1783, 1799
Træhest og hundehus	1688
Tugthusstraf	1930
Tyendelov	1854

Vornedskabet	1702
Værnepligt	1652, 1701, 1732, 1733 1741, 1764, 1785, 1788 1802, 1812, 1816, 1829 1849, 1867

Litteratur

- Albert Fabritius og Harald Hatt:
Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. 1963
- Anna Louise Alstrøm:
Lær slægtsforskning, revideret udg. 1986
- Hans H. Worsøe:
"FIND DINE RØDDER".
Politikens håndbog i slægtshistorie, 1987
- Ordbog over det danske sprog
- Håndbog for danske lokalhistorikere.
Red. af J. Hvidtfeldt 1952-56
- Lademanns leksikon, 1. udg. 1970
- Nordisk konversationsleksikon,
København 1960
- Danmarkshistoriens "Hvornår skete det",
Politikens forlag 1969

DIS-Danmark

1 1 0 0 9 1

ISBN 87-985019-0-9

